

No. XLIX

Serie VI. No. 10.

KERK
EN
SECTE

onder Redactie

van

Dr. S. D. VAN VEEN

*Hoogleraar
in de
Kerkgeschiedenis
en
Dogmengeschiedenis
aan de
Rijksuniversiteit
te
Utrecht.*

Per nummer 40 cents
Per serie (10 nrs.) f 3.--

HET REFORM-JODENDOM

DOOR

L. D. STAAL
te Zutphen

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ
1916

Thans is geheel compleet:

KERKEN SATÉ

Een beschrijving in Monographiën van hare Geschiedenis, Leerstellingen, Eigenaardigheden en Ceremoniën, zoo veel mogelijk door de eigen Vertegenwoordigers

ONDER LEIDING VAN Prof. Dr. S. D. VAN VEEN

Per nr. f 0.45 — 10 nrs. (naar keuze) f 3.—

Compleet in 60 nrs. **f 15.—**

In zes linnen portefeuilles **f 18.—**

A. Het Christendom en de Christelijke Kerk

Dr. P. J. Muller, Het Christendom en de Christelijke Kerk. f 0.45

I. Het Roomsch-Katholicisme

Mr. F. Erens, Het Roomsch-Katholicisme. f 0.45

Prof. S. D. van Veen, Inrichting en Bestuur der Roomsch-Katholieke Kerk. f 0.45

Prof. S. D. van Veen, De Bisschoppelijke Hierarchie in Nederland. f 0.45

Prof. S. D. van Veen, De Zeven Sacramenten. f 0.45

Kardinaal N. Wiseman, De Aftaten. f 0.45

Een Katholiek, De Wereldlijke Macht van den Paus. f 0.45

Mr. F. Erens, De Heiligen en hunne Vereering.

Prof. S. D. van Veen, De „index” en de Boeken-censuur. f 0.45

Dr. A. C. A. Hoffman, De Christel. Charitas. f 0.45

Dr. P. J. Kromsigt, De Confessioneele Richting. f 0.45

Prof. J. J. P. Valetton, De Ethische Richting. f 0.45

W. F. K. Klinkenberg, De Evangelische Richting. f 0.45

Prof. T. Cannegieter, De Moderne Richting. f 0.45

M. A. Perk, De Waalsche Gemeenten. f 0.45

Dr. W. van Lingen, De Protestantische Kerk in Ned. Oost-Indië. f 0.45

K. Fernhout Mzn., De Christelijk Gereformeerde Kerk. f 0.45

K. Fernhout Mzn., De Gereformeerde Kerken in Nederland. f 0.45

Prof. J. W. Pont, De Lutherse Kerk in Nederland. f 0.45

Dr. J. A. Beyerman, De Remonstrantsche Broederschap. f 0.45

(Vervolg zie pag. 2 van den omslag)

HET REFORM-JODENDOM

DOOR

J. D. STAAL

Het reform-Jodendom, of, zooals het zich tegenwoordig bij voorkeur noemt, het liberale Jodendom, is, gelijk de naam aanduidt, een reactie tegen het traditioneele, orthodoxe Jodendom, dat jaren en eeuwen als de eenige, officieele uiting van Israëls geloofsleven heeft gegolden. Om dus de beginselen, waarvan het reform-Jodendom uitgaat en de consequenties, die daaruit voortvloeien, te kunnen begrijpen en naar de juiste waarde te kunnen schatten, is het gebiedend noodzakelijk, vooraf een goed inzicht te verkrijgen in het leerstelsel van het traditioneel-orthodoxe Jodendom, waarbij het zich eensdeels op zooveel punten aansluit en waarvan het zich anderzijds in zooveel opzichten verwijdert. Wij laten dus een korte uiteenzetting van Israëls leer naar traditioneel-orthodoxe opvatting voorafgaan, om vervolgens in vergelijking hiermede het systeem van het reform-Jodendom te behandelen. Onze beschouwing zal zich langs de volgende lijnen bewegen: 1°. God en Zijn eigenschappen. 2°. De mensch en zijn natuur. 3°. De goddelijke leer. 4°. Israël, het volk Gods. 5°. Geschreven wet, profetie en mondelinge traditie. 6°. De eeuwigheid der leer. 7°. De toekomst van Israël en de menschheid. 8°. Onsterfelijkheid en opstanding. 9°. Gebed en godsdienstoefening. 10°. Israëls verhouding tot andere godsdiensten.

I. Het orthodoxe standpunt

1. God en Zijn eigenschappen. God, de Absoluut-Eenige, Onafhankelijke, Almachtige en Onveranderlijke is onstoffelijk, eeuwig en oneindig. Vóór alle dingen was Hij en als alles vergaan is, zal Hij zijn. Hij is de Schepper van het heelal, dat Hij uit het Niet uitsluitend door Zijn wil en Zijn woord in 't leven heeft geroepen. Geen enkel schepsel heeft eenige stoffelijke macht in of uit zichzelf; alles leeft en ontwikkelt zich naar het plan, dat Hij bij de schepping heeft vastgesteld. Niets in den hemel of op de aarde is aan zichzelf overgelaten: God beheerscht het gansche heelal en let op ieder schepsel in het bijzonder.

God, de bron van alle materieele kracht, is eveneens som en oorsprong van alle ethica. Hij vereenigt mede in Zijn wezen de hoogste Gerechtigheid, de hoogste Liefde, de hoogste Wijsheid, de hoogste Heiligheid. Als bestuurder der wereld doet Hij zich veeleer als liefhebbend Vader dan als streng Rechter kennen.

2. De mensch en zijn natuur. God vormde den mensch naar Zijn beeld, d. w. z. Hij legde in den stoffelijken, sterfelijken mensch de kiemen van het ethisch-goddelijke, de geschiktheid, om zich de geestelijke voortreffelijkheden, welke som in haar volkomenheid Zijn wezen uitmaakt, te verwerven. Het levensdoel van den mensch moet zijn, die kiemen tot ontwikkeling en tot de hoogst mogelijke rijpheid te brengen. Ieder mensch is door God toegerust met de middelen, om dit levensdoel te bereiken en wel geheel uit en door eigen kracht. De vrije wil, dien God in hem heeft geplant, om te kiezen tusschen goed en kwaad, maakt hem, en hem alleen, verantwoordelijk voor zijn handelingen. God in Zijn volmaaktheid gelijk te worden, is den sterfeling weliswaar onmogelijk; die volmaaktheid nabij te komen, ziedaar het einddoel, waarnaar hij met hoop op gunstigen uitslag mag streven. Om in dit streven te

kunnen slagen, heeft de mensch echter veel strijd te voeren, want God heeft niet alleen den zin voor het goede, maar ook den trek naar het booze in hem geschapen. En steeds strijden deze beide neigingen in hem om den voorrang; immerdoor trachten de booze hartstochten de kiemen van het goede in hem te verstikken, doch hij, de mensch, is door zijn aanleg in staat, de kwade neigingen te bedwingen en het goede tot de overwinning te leiden. Deze inwendige kamp is er verre van, het leven voor den sterveling tot een last te maken; integendeel, het aardsch bestaan verkrijgt juist hierdoor de hoogste waarde. Kòn de mensch door zijn natuur niet anders dan de deugd beoefenen, was er geen booze neiging, die hem aandreef tot het verlaten van het rechte pad, het leven zou voor hem eentonig en zonder verheffing voorbijgaan; het verrichten van de goede daad zou hem geen bron van vreugde kunnen zijn, want hij had geen andere keus en hij zou aan het einde van een welbesteed leven geen innerlijke voldoening kunnen genieten — voorzoover er van voldoening sprake mag zijn — over de afgelegde baan, want er stond hem geen andere weg open. Zoo strekt de kwade neiging met haar onmiddellijk gevolg: den onophoudelijken strijd tusschen goed en kwaad, hem tot heil en prikkelt zij hem tot het vervullen zijner grootsche taak: de zedelijke wereld tegen de macht der zinnelijke te handhaven, de stoffelijke wereld te overweldigen en haar dienstbaar te maken aan de geestelijke.

3. De goddelijke leer. De levenstaak van den mensch, zooals wij deze omschreven hebben, is grootsch en heerlijk, maar haar te volbrengen, kost ontzaglijke inspanning; ligt de overwinning in den strijd tusschen goed en kwaad ook al niet buiten zijn bereik, zij vordert dan toch het uiterste van zijn geestkracht. Ja, geheel aan zichzelf overgelaten, zou de mensch niet in staat blijken, het hoofd te bieden aan de tallooze moeilijkheden, die hem in het volgen van zijn grootsche

levensroeping belemmeren; de aardsche wereld met al haar verleidingen zou zoo machtige aantrekkingskracht op hem, den zoon der aarde ¹⁾, oefenen, dat hij zich zijn samenhang met de zedelijke wereld nauwelijks bewust zou blijven. Maar gelukkig, de mensch staat niet alleen: in den strijd tegen het kwade heeft hij een bondgenoot verkregen, met welker steun hij zeker kan zijn van de overwinning. Die bondgenoot is de Thora, de leer Gods. Haar voorschriften in acht nemend, is de mensch gepantserd tegen de verlokkingen der zonde, beveiligd tegen elk lager streven. Reeds vóór de schepping der wereld lag het in Gods plan de komende menschheid te zijner tijd met dit voor haar onmisbare kleinood te begiftigen. Langzamerhand zou de menschheid zich moeten verheffen tot de erkenning, dat haar geluk slechts kon liggen in de opvolging der goddelijke wetten, opwekkend tot het beminnen der deugd en het verafschuwen der ondeugd. Wetten: het is immers onmogelijk, alleen met den wil tegen de ondeugd te kampen; de slechte neigingen worden slechts door wetten beteugeld, want de sterveling heeft behoefte aan materieele strijdmiddelen. De eerste mensch reeds leerde het groote beginsel kennen, dat later in de Thora zijn veelzijdige toepassing zou vinden: het menschelijk verweermiddel tegen zijn grootste vijanden, de hebzucht en de genotzucht, is zelfbeheersching. Dit groote beginsel werd voor hem door God slechts in één wet belichaamd: van de vrucht des booms, die in het midden van den hof staat, zult gij niet eten. De eerste mensch begreep zijn roeping slecht: hij wist zijn zinnen niet te beheerschen en werd een al te gemakkelijke prooi der verleiding. De latere generaties vervielen, op enkele individueele uitzonderingen na, van kwaad tot erger: moord en roof, zedeloosheid en afgoderij heerschten onbeperkt en werden de factoren,

¹⁾ Het Hebr. woord adam, mensch, is verwant aan àdama, aarde.

die het menschelijk geslacht de ontbinding nabij voerden ; de zedelijke wereld dreigde in den strijd tegen de stoffelijke voorgoed het onderspit te zullen delven en de denkbeelden der ontworpen Thora zouden wel nooit gemeengoed der menschheid kunnen worden.

4. Israël, het volk Gods. Wilde het ideaal zich op den duur handhaven tegen de materie, dan moest er een menschengroep ontstaan, door afstamming voorbestemd om draagster te worden van de hooge zedelijkheidsbegrippen, om te midden eener wereld van egoïsme en stofvergoding de banier van godsvrucht en menschenmin te onttollen. Zij zou moeten zijn een lichtend voorbeeld, de stille leermeesteres der natiën. Om aan deze bestemming te kunnen beantwoorden, moest deze menschengroep zich vormen tot een onafhankelijke volksgemeenschap, wonend binnen eigen landpalen, zich uitlevend in een eigen maatschappij. In Abraham vond God de hoedanigheden vereenigd, om in dien zin als leider eener voorshands kleine menschengroep op te treden en in zijn geslacht de zaden eener ideale levensbeschouwing te planten. Hem werd een talrijke nakomelingschap toegezegd, die door God uitverkoren zou worden, om als vrij volk in een eigen land de idealen Zijner Thora te verwezenlijken en den natiën tot gids te zijn. Als materieel bewijs dezer uitverkiezing stelde God voor hem en zijn geslacht een lichamelijk teeken vast, een nationaal herkenningsteeken, waarin tegelijkertijd de som van het nationaal streven opgesloten lag: de onderwerping der menschelijke hartstocht aan den goddelijken wil. Tusschen deze heilsbelofte en haar vervulling verliepen eenige eeuwen van ellende en knechtschap, aan het einde waarvan Abrahams nakroost, naar diens kleinzoon Israël genoemd, gelouterd in de leerschool der ondervinding, door God voldoende toegerust geacht werd tot het aanvaarden zijner gewichtige levensroeping. Geleid door Mozes, den meest begenadigden dienaar Gods, schudde Israël de slavenketenen van Egypte af en maakte het zich

gereed, als zelfstandig volk Kenaän, het beloofde land der vaderen, in bezit te nemen. Israëls onafhankelijk volksbestaan was evenwel, zooals wij reeds opgemerkt hebben, in het goddelijk plan geen doel, doch slechts het middel, om zijn bestemming beter te kunnen volgen. Israël kon alleen op deze wijze een dam vormen tegen den wassenden vloed van zedeloosheid en afgoderij, een bolwerk tegen het om zich heen grijpend heidendom. Het moest zijn land maken tot een toevluchtsoord voor de goddelijke idealen, tot kweekplaats eener hoogere, zedelijke cultuur. Tot het vervullen dier taak was Israël door afstamming en opleiding voorbereid, doch om die kiemen tot de hoogste ontwikkeling te brengen, was het noodig, dat het de goddelijke leiding aanvaardde, op zich nam de voorschriften tot levensheiliging der goddelijke leer. Israël verklaarde zich bereid, de leer te ontvangen; het aanvaardde de taak, om zich in vreugdevolle onderwerping aan de Thora te verheffen tot een rijk van priesters en een heilige gemeenschap.

5. Geschreven wet, profetie en mondelinge traditie. Na deze bereidverklaring maakte God de kern der Thora, de tien geboden, op bovennatuurlijke wijze aan Israël bekend. Den overigen inhoud der Thora deelde God aan Mozes mede en deze onderrichtte Israël hierin gedurende den verderen zwerftocht door de woestijn. Aan het einde van de woestijnreis stelde Mozes op bevel van God den hoofdinhoud der Thora te boek; dit geschiedde door verbaalinspiratie: ieder woord dezer geschreven leer werd Mozes door God ingegeven; zij vormt dus in haar geheel de letterlijke wilsuiting, het dictaat van God en bezit dientengevolge voor het orthodoxe Jodendom volstrekt bindende kracht. Zij bevat de scheppingsgeschiedenis, de voorgeschiedenis en volkswording van Israël en — last not least — het geheele stelsel van wetten en leeringen, regelend en heiligend het leven van individu en gemeenschap, van staat en maatschappij. De ge-

schreven leer, bestemd als dagelijksch lees- en studieboek voor alle kringen van Israël, mocht niet te veel in bijzonderheden afdalen; zij spreekt dus in zeer algemeene termen en van haar wetten zijn slechts de hoofdbeginselen aangegeven. De nadere verklaring evenwel, de toepassing in de 1001 gevallen van het leven, de uitzonderingsbepalingen, die God eveneens aan Mozes en deze aan Israël onderwees, werden niet opgeschreven; zij moesten van vader op zoon en van meester op leerling overgedragen worden en heeten daarom mondelinge leer. Van het bestaan der mondelinge leer zijn, volgens het orthodoxe Jodendom, de sporen in de Heilige Schrift aan te wijzen. Deze mondelinge leer, de traditioneele uitlegging dus der geschreven Thora, werd met de Thora door Mozes aan zijn opvolger Josua toevertrouwd en werd na dezen een kleinood van bijzondere zorg voor de reeksen geslachten der oudsten, profeten en geleerden. Vooral de profeten hebben met vurigen ijver gearbeid tot instandhouding der leer en loutering van het volk; zij waren de directe geestelijke nakomelingen van Mozes, die wegens de geheel eenige plaats, door hem ingenomen voor het orthodoxe Jodendom als Vader der profeten geldt. Ook de overige profeten werden gelijk Mozes door God zelf uitverkoren, om Zijn wil te openbaren; hun woorden, die het uitvloeisel zijn der directe goddelijke inspiratie, dragen de volstrekte waarheid in zich. Streng vasthoudend aan de geschreven en mondelinge leer, waarvan verschillende hunner redevoeringen getuigen, vermanen zij het volk ernstig, de goddelijke leer niet te maken tot een zinledigen vormendienst; niet alleen met de lippen een heerlijk beginsel te belijden, doch hart en ziel doordringend van de heiligende waarheden des geloofs, het leven in overstemming hiermede in te richten. De profeten vormen een schakel in de keten der Thora-leeraren; hun oogmerk was het, niet minder dan dat hunner voorgangers en navolgers, Israël en de menschheid

aan te sporen tot een rein en deugdzaam leven, gegrond op de vervulling der Thora in haar volkomenheid.

De mondelinge leer vormde vooral in de latere eeuwen, toen Israël zich onder de volkeren ging verspreiden, een onderwerp van diepgaande studie voor de geleerden. De veranderde omstandigheden maakten het dringend noodig, dat de overgeleverde wetsuitleggingen, die toen bereids meer dan duizend jaar mondeling onder Israël waren voortgeplant en over de juistheid van welker tekst reeds op sommige punten meningsverschil bestond, voorgoed werden vastgesteld en voor het nageslacht opgeteekend. Talrijke geleerdengeslachten hebben zich gedurende een tijdruimte van meer dan zes eeuwen met de mededeeling, bespreking en uiteenzetting der overgeleverde wetsbepalingen beziggehouden; het resultaat der verhandelingen is neergelegd in den Talmud, een reuzenarbeid, waarvan de slotredactie omstreeks 600 plaats had.

Dat de mondelinge leer naar letter en geest behouden is gebleven, dankt het Jodendom aan de Phariseeërs, een der partijen, die onder de Joden gedurende de laatste eeuwen van hun volksbestaan worden aangetroffen. De Phariseeërs waren de echte volgelingen der vroegere wetgetrouwe Joden; zij waren innig overtuigd van den goddelijken oorsprong zoowel der geschreven leer als der mondelinge traditie en hielden daaraan met de stiptste nauwkeurigheid vast. Tegenover hen stonden de Tsaduceeërs, het aristocratische, meer liberaal denkende deel der bevolking, dat zich door de denkbeelden der omwonende volkeren liet beïnvloeden; ten deele vasthoudend aan de geschreven wet, maakten zij zich los van de traditioneele uitlegging en kenden daaraan geen goddelijk gezag toe. In den loop des tijds hield het Phariseïsme de overhand.

De Talmud is geen wetboek, doch de bron voor een wetboek; hij levert het materiaal, waaruit een wetboek kan worden opgebouwd. Met de codificatie hebben

zich vele lateren beziggehouden; als erkende godsdienstcodices gelden Maimonides' Mischne Thora, een streng wetenschappelijk, methodisch gerangschikt werk, bevattend in wetsvorm de resultaten der Talmudische discussiën ($\pm$ 1200) en R. Jozef Karo's wetboek Sjulchan Aruch, meer populair van opzet ($\pm$ 1550).

Hebben dus de Talmud en de daarvan afgeleide codices in hun geheel, als niet door de verbaalinspiratie ontstaan, voor het orthodoxe Jodendom niet dezelfde heiligheid als de Thora, toch kent het aan de kern dezer geschriften gelijke bindende kracht toe. Want de essence dezer litteratuur, behelzende nadere bepalingen en aanvullingen der geschreven leer, is in eerste instantie terug te brengen op den Goddelijken Wetgever.

Het orthodoxe Jodendom kent vervolgens hooge praktische waarde toe aan de instellingen, die de Rabbijnen tot instandhouding der leer in het leven hebben geroepen. In de woorden van Deut. 17 : 9: Zij, de priesters en rechters (d. z. in latere tijden de geleerden), zullen u de rechtsbeslissing mededeelen, en 17 : 11: Gij zult van hetgeen zij u leeren rechts noch links afwijken, ziet het orthodoxe Jodendom een opdracht aan de Rabbijnen, om ten allen tijde aanvullende bepalingen te scheppen tot beveiliging der Thorawetten en den plicht voor Israël, om daaraan te gehoorzamen. Vooral verordeningen, in den Talmudischen tijd ontstaan, toen Israël ook geographisch nog als één samenhangend geheel kon gelden en deze rabbijnsche instellingen voor zich als wet aanvaardde, hebben rechtskracht verkregen.

Ten slotte heeft het orthodoxe Jodendom grooten eerbied voor gebruiken, die door langjarige praktijk in het religieuze leven zijn ingegroeid; de *usance*, zoo luidt een Talmudische sententie, heeft geldigheid van wet.

Dit geheele complex van geschreven wet en mondelinge uiteenzetting, rabbijnsche instellingen en godsdienstgebruiken heeft ten doel: levensheiliging; hiernaar levende, zal de mensch de hoogste sport op de ladder

der zedelijkheid bereiken en zijn Schepper zooveel mogelijk nabij komen. Men meent wel eens, dat het orthodoxe Jodendom met name zijn ceremonieele wet als doel beschouwt; dit is slechts in zooverre juist, als de vervulling der wet toont een zich willen onderwerpen aan, een aanvaarden van de leiding des Wereldscheppers, doch veelmeer is de Wet het middel, om den mensch steeds te herinneren aan zijn verheven roeping: te arbeiden aan de stichting en handhaving van het Godsrijk op aarde. Het orthodoxe Jodendom is niet tevreden met een gedachtelooze uitvoering der godsdienstige handelingen; niet de mechanisch verrichte daad, zoo heet het op ettelijke plaatsen in den Talmud, verhoogt den mensch: iedere godsdienstige daad is bedoeld als de materieele uiting van een verheffende gedachte; door het verrichten der zichtbare daad moet de mensch zich de onzienlijke gedachte, die daaraan ten grondslag ligt, bewust worden en dit zal hem nader brengen tot de Godheid en omgekeerd, wil hij de in hem levende gedachte steeds vasthouden, dan moet hij zich eraan gewennen, in de concrete handeling de abstracte idee vorm te geven. Geen daad zonder gedachte, geen gedachte zonder daad.

Israëls leer is uit veelzijdige factoren samengesteld; zij bevat elementen tot het opwekken van religieuze gevoelens; correctieven van heidensche godsdienstgebruiken, die oorspronkelijk uit zuiver religieus idee voortspuitend, in de heidensche godsdienstpraktijk in gruwelijke mensch- en godonteerende handelingen ont-aard waren; voorschriften tot sterking der nationale eenheid, als draagster der hoogste religieuze waarheden; zij stelt regelen vast voor den opbouw van een gelukkig, sociaal leven; zij bevat wetten van hooge, gezonde ethica.

6. De eeuwigheid der leer. Het orthodoxe Jodendom beschouwt zijn leer als onveranderlijk en onvergankelijk. Evenals God, die haar gaf, immer dezelfde blijft, zoo draagt ook het Woord, dat Hij verkondigde,

de eeuwigheid en onveranderlijkheid in zich. Het Woord Gods is absoluut, onafhankelijk van tijd en plaats. De goddelijke voorschriften kunnen en moeten altijd en overal gevolgd worden en zullen nergens en nooit hun veredelende uitwerking op hem, die ze houdt, missen. In de moderne maatschappij niet minder dan in het verleden, in het Westen niet minder dan in het Oosten, rust op den Jood de plicht, de Thora te vervullen. Het is waar, de opvolging der Thora gaat — en vooral in de hedendaagsche samenleving — met groote offeringen gepaard en leidt niet zelden tot materieel verlies, maar dit deert den orthodoxen Jood niet: wat zou hem stoffelijk voordeel baten bij geestelijke schade? Ons streven moet immers niet gericht zijn op aardse hoogheid, doch op religieuze verheffing. En ook als honderdtallen zonen des Jodendoms in onverschilligheid tegenover den godsdienst voortleven, kent het orthodoxe Jodendom zich niet het recht toe, door opheffing der goddelijke wetten een poging te doen, om den band tusschen de lauwen en het Jodendom nauwer aan te halen, want een Jodendom zonder Thora of met een verminkte Thora zou dien naam ten onrechte dragen. Het troost zich bij het zien van afval zijner kinderen met de gedachte, dat ook de profeten de toekomst van Israël op een luttel aantal overgeblevenen opbouwden (Jes. 6 : 13, Jer. 3 : 14, Amos 5 : 3 e. a.). Slechts Eén zou de macht hebben de Thora haar bindende kracht te ontnemen: Hij, Die ze haar gaf. In geval — want dat zou de eenige reden tot opheffing kunnen zijn — de menschheid naar Zijn oordeel rijp was tot het verwerven der hoogste volmaaktheid buiten het opvoedingssysteem der Thora om, Hij zou, maar dan ook op dezelfde ondubbelzinnig-duidelijke wijze als Hij Zijn volk de leer opdroeg, haar moeten wijzigen of opheffen, alvorens het orthodoxe Jodendom zich gerechtigd zou gevoelen zich van zijn verplichtingen tegenover haar ontslagen te achten. Zoolang evenwel „de nieuwe hemel

en de nieuwe aarde" nog niet geschapen zijn, blijft de Thora onschendbaar als op den dag der Openbaring. Het orthodoxe Jodendom kent slechts enkele gevallen, waarin afwijking, desnoods opheffing van Thorawetten geoorloofd is: bij levensgevaar en indien, in de landen der ballingschap, de Staat op wettelijke wijze de verhouding tusschen al de burgers regelt. In dit geval is de Jood verplicht zich aan het civiele en crimineele recht des lands te onderwerpen, al verschilt dit ook van het Joodsche recht. De verboden van afgodendienst, bloedschande en moord laten echter onder geen beding excepties toe. Er zijn wel voorschriften, die slechts in Palestina, wanneer Israël in zijn groote meerderheid daar woont, moeten worden nagekomen; deze zijn evenwel in de verstrooiing niet opgeheven, doch tijdelijk buiten werking gesteld, totdat God zich weder over Zijn volk zal ontfemen en het naar Palestina terugvoeren.

7. De toekomst van Israël en de menscheid. Het orthodoxe Jodendom beschouwt de verbanning uit Palestina als een gerechte straf des Hemels. Reeds vóór de intrede in zijn land was Israël aangekondigd, dat het den vaderlijken bodem zou verliezen, indien het de bedoeling, waarmede God het daar had geplant, uit het oog verloor. Israëls taak was het, zijn rijk te maken tot een Godsrijk, een licht te zijn voor andere volkeren, die de goddelijkheid der Thora ten slotte zouden moeten erkennen en zich onder haar banier scharen. Israël is in de uitvoering van zijn taak jammerlijk te kort geschoten; het heeft zich hierdoor zijn land onwaardig gemaakt, is verbannen en thans gedoemd onder de volkeren te leven. Met de ballingschap is evenwel Israëls geschiedenis niet afgesloten; Gods volk wacht nog een schitterende toekomst. Aan het einde der dagen — zoo luiden der profeten heilsvoorspellingen — zal het gelouterde Israël van „de vier hoeken der aarde" worden verzameld en naar zijn land teruggevoerd. Een afstammeling uit het koningshuis van

David zal opstaan en den Joodschen staat herstellen. Deze gezalfde koning, Masjiach (Messias), zal dan Israël voorgoed in de rechte banen leiden, terwijl ook alle natiën der aarde zich aan hem zullen onderwerpen en in Israël het waarachtig Godsvolk erkennen. Jeruzalem zal als de hoofdstad der wereld schitteren, waar alle volkeren zich in een nieuwen, God ter eer gebouwden tempel zullen vereenigen en den naam des Eeuwigen aanroepen. Een algemeene Godskennis zal de wereld vervullen, alle menschen zullen elkander als broeders beschouwen en eeuwige vrede zal in de herboren wereld heerschen.

8. Onsterfelijkheid en opstanding. Gelijk Israël, gelijk de menschheid zich na een lange periode van lijden en strijden eens zal vernieuwen, zoo zal zich ook voor het individu na het aardsche leven van kommer en kamp een heerlijke toekomst openen. Het orthodoxe Jodendom beschouwt den dood als een overgang tot een hooger leven. Het lichaam sterft; de ziel is onsterfelijk: zij blijft voortbestaan en verschijnt voor God, om geoordeeld te worden en het loon voor haar goede daeden te ontvangen. De belooning is zuiver geestelijk en bestaat in een steeds nauwere verbinding tusschen haar en haar Schepper. Zoo leeft zij als een op zichzelf staand wezen voort, totdat eenmaal de opstanding der dooden zal plaats hebben; dan zal zij zich weder vereenigen met het lichaam, dat haar weleer omhulde en dat dan volkomener, meer onafhankelijk van de invloeden der natuur zal zijn dan voorheen.

9. Gebed en godsdienstoefening. Het orthodoxe Jodendom hecht veel waarde aan het gebed en de gezamenlijke godsdienstoefening; na de verwoesting van Israëls heiligdommen beschouwt het de gebeden als æquivalent voor de vroegere offerplechtigheden. Ook hier blijft het getrouw aan de bijbelsche en rabbijnsche instellingen. Het gebed moet worden uitgesproken in het Hebreeuwsch, de openbare godsdienst-oefening kan slechts plaats vinden, indien tien meerder-

jarige mannelijke personen daaraan deelnemen; gedurende den dienst moet, evenals bij alle heilige verrichtingen, het hoofd gedekt blijven; er zijn afzonderlijke afdeelingen voor mannen en voor vrouwen. Het gebedenboek der orthodoxe Jodenheid toont, welke idealen zij na een ballingschap van twintig eeuwen nog koestert. Naast de zuiver-persoonlijke smeekingen om aardsch welzijn ¹⁾ nemen beden om herstel van den Joodschen staat en den tempeldienst, de komst van den gezalfden dienaar Gods, de opstanding, de vestiging van het Godsrijk op aarde de voornaamste plaats in. De Thora, in wekelijksche afdeelingen gesplitst, wordt in één jaar van begin tot einde voorgelezen. Aan de eischen der æsthetica wordt bij den dienst voldaan, voor zoover hierdoor niet aan de innigheid en de oudvaderlijke zeden te kort gedaan wordt.

10. Israëls verhouding tot andere godsdiensten. Het orthodoxe Jodendom kent geen minachting, veel minder haat ten opzichte van andere godsdiensten; het sluit evenmin andersdenkenden, die zich aan de zedewet onderwerpen, uit van de geestelijke zaligheid, gelijk blijkt uit de Talmudische sententie: de deugdzaam van alle volkeren hebben aandeel aan de toekomstige wereld. Dit neemt niet weg, dat het zich ten sterkste kant tegen leerstellingen als de drieëenheid, de erfsonde, het middelaarsgeloof en andere dogma's, die het reine, ethisch-monotheïstische godsbegrip vertroebelen, het verantwoordelijkheidsgevoel van het individu verzwakken of zijn geloof in eigen zedelijke kracht aan het wankelen brengen. Blijft dus het orthodoxe Jodendom reeds dientengevolge door een wijde kloof van het dogmatisch Christendom gescheiden, het is zich niet minder bewust van de diepgaande verschillen,

¹⁾ Terloops zij opgemerkt, dat de orthodoxe Jood nooit bidt om aardsch welzijn als doel. De aardsche voorspoed, dit is in zijn gedachtensfeer een leven, noch gedrukt door armoede, noch weelderig door rijkdom, is voor hem het geschiktste middel om zijn roeping, de verheerlijking Gods op aarde, te kunnen volgen. Alleen daarom vindt hij het aardsch geluk een begeerenswaardig iets.

die het van het liberale Christendom verwijderd houden, ofschoon dit laatste de oude Christelijke dogmatiek vrijwel over boord geworpen heeft. Waar het moderne Christendom in leerstukken, die eveneens gewichtige beginselen van het orthodoxe Jodendom raken, als het geloof in de goddelijke Voorzienigheid, de Openbaring, de uitverkiezing Israëls, een van het orthodoxe Jodendom meer afwijkende opvatting huldigt dan het dogmatische Christendom, zal de traditioneel-denkende Jood op theologisch terrein in het vrijzinnig Christendom een minstens even fundamenteel tegenstander zien als in het dogmatische. Voor het orthodoxe Jodendom bestaat er, met alle waardeering voor het goede in andere godsdiensten, die trouwens uit het Jodendom ontsproten zijn, slechts één religieuze levenswandel: de aanvaarding der goddelijke leer; zij is bestemd gemeengoed der menschheid te worden. Niet Israël zal tot de volkeren, de volkeren zullen tot Israël komen; dit is het heil der wereld, dit is het goddelijk wereldplan ¹⁾.

II. Het reform-standpunt

Wij zullen nu trachten het systeem van het reform-Jodendom uiteen te zetten en wel, na eenige algemeene opmerkingen, langs dezelfde lijnen, die wij bij de bespreking van het orthodoxe Jodendom aangaven. Sommige geleerden spreken als hun meening uit, dat tusschen het orthodox-Joodsche stelsel en dat van het reform-Jodendom de afstand grooter is dan tusschen de opvattingen der verschillende Christelijke godsdienst-gemeenschappen; aan het reform-Jodendom wordt van

¹⁾ C. G. Montefiore, *Outlines* p. 290, schrijft het orthodoxe Jodendom ten onrechte de meening toe, dat aan het einde der dagen de geheele menschheid de „eeuwige waarheden" der leer zal aannemen, maar de ceremonieele en ritueele wet nationaal-Joodsch eigendom zal blijven; integendeel, als eenmaal de natiën de regeering Gods over de wereld zullen erkennen, zullen zij ook de Wet Gods, de Thora, als levensleer aanvaarden. Zoo, en niet anders, ziet het orthodoxe Jodendom de zaak in.

deze zijde het recht om zich Jodendom te noemen ontzegd. Het liberale Jodendom anderzijds meent, dat juist zijn denkbeelden steeds het Jodendom hebben beheerscht, en het Jodendom steeds daaruit heeft geleefd; hier beweert men, dat juist het orthodoxe Jodendom dwaalt en ingaat tegen den geest, waarvan het de drager wil zijn. In elk geval mogen we erkennen, dat de beide richtingen zeer ver van elkander afwijken. Zeer ver, zoowel ten opzichte van de theorie over het wezen des Jodendoms als in de toepassing ervan voor de praktijk des levens. Al deze verschillen evenwel zijn ten slotte terug te brengen tot één allesbeheerschend verschilpunt: de waardeering der Heilige Schrift. Voor het orthodoxe Jodendom is, gelijk wij gezien hebben, de Thora de voor eeuwig geldende wilsuiting van God en bevat de Talmud de eveneens van God gegeven nadere verklaring der Thoravoorschriften. Alles wat het orthodoxe Jodendom als waarheid erkent, is terug te brengen tot de Thora, mag daarmee ten minste niet in strijd zijn; zijn geheele levens- en wereldbeschouwing is gegrond op de Heilige Schrift. Geen denkbeeld kan blijvend post vatten in den gedachtenkring van het orthodoxe Jodendom, of het moet den toets van het Thorawoord kunnen doorstaan. De Rede heeft zich te stellen in dienst der Openbaring; druischt het resultaat van het menschelijk denken in tegen de Thora, dan ligt de fout bij den mensch en niet bij de Thora, die onfeilbaar is. De godsdienstphilosophen, door het orthodoxe Jodendom erkend, zijn tegelijkertijd apologeten; uitgangspunt en slotsom hunner beschouwingen is de onaantastbaarheid der Thora, welker leeringen met de wijsgeerige begrippen niet in strijd kunnen zijn.

Het reform-Jodendom staat vierkant tegenover deze theorie: het beschouwt de Thora niet als woordelijk door God geïnspireerd en dus niet als de onveranderlijke wilsuiting van God; het ziet evenmin in de Talmudische litteratuur de van God afkomstige uiteenzetting der Thorawet. Het reform-Jodendom heeft zich, naar

het van zichzelf zegt, losgemaakt van de autoriteit van het verleden en past op de Heilige Schrift de historisch-kritische methode toe. Het toetst de Heilige Schrift, die het intusschen, hoewel in gansch anderen zin als het orthodoxe Jodendom, openbaringsoorkonde noemt, aan de uitkomsten van het menschelijk denken, om aan te nemen, wat daarmede overeenstemt en te verwerpen wat daarmede in strijd schijnt. Het reform-Jodendom meent, dat er in de Thora twee elementen aanwezig zijn: eeuwige waarheden en voorbijgaande vormen. De zuiver-religieuze en morele wetten zijn in oorsprong het product der goddelijke inspiratie en maken de eeuwige waarheden uit; zij behouden haar waarde voor alle tijden, landen, geslachten en omstandigheden en zijn bestemd, gemeengoed der gansche menschheid te worden. De ceremonieele en ritueele wetten zijn, aldus de reform, niet van goddelijken oorsprong en daarom van voorbijgaanden aard; zij vormen het uiterlijk omhulsel, waarmede ieder opvolgend geslacht de innerlijke kern heeft bekleed, ten einde deze naar binnen te sterken en voor schadelijke invloeden van buiten te beschermen. Iedere generatie heeft in vromen zin aan dit complex van wetten veel of weinig toegevoegd of ontnomen, al naarmate het voor dien tijd verkieslijk scheen; dit wettenstelsel mist dus voor de latere geslachten de bindende kracht, die alleen den goddelijken waarheden toekomt.

Bij de toepassing van dit beginsel splitst het reform-Jodendom zich in twee richtingen, die wij de radicale en de opportunistische zullen noemen. De radicale richting, als welker geestelijke vader SAMUEL HOLDHEIM (1806—1860) kan aangemerkt worden, beschouwt als absoluut-religieus, dus als essentieel element in het Jodendom slechts die bestanddeelen der Bijbelsche en Talmudische geschriften, die de verhouding regelen van den Israëliet als mensch, als kind van God tot den Hemelschen Vader, den God van alle menschen. Alle

wetten evenwel, die den Israëliet voorgeschreven zijn als Israëliet, als lid van een uitverkoren volk Israël, zijn vervallen, sinds de Israëlietische Staat is ineengestort en de Israëlieten als leden in een niet-Israëlietisch staatsverband zijn opgenomen. Het Talmudisch beginsel: de landswet heeft bindende kracht, op grond waarvan het hedendaagsche orthodoxe Jodendom leert, dat de Jood zich aan het civiele en crimineele recht van het land zijner inwoning heeft te onderwerpen, wordt door HOLDHEIM c. s. in dier voege opgevat, dat de Jood verplicht is, al wat hem onderscheidt van zijn niet-Joodsche medeburgers, alle specifiek-Joodsche Thorawetten af te leggen en geheel op te gaan in de volksgemeenschap, waartoe hij toevallig geographisch behoort. Het algemeen-menschelijke, het universeel-religieuze in het Jodendom moet gehandhaafd blijven, het nationaal-religieuze moet verbannen worden, zoo is de leer der radicale reform. En daar nu bij de uitwerking van dit beginsel de radicale school ongeveer de geheele Thora als nationaal-religieus verklaart, blijft er in de praktijk van het leven weinig van het Jodendom over.

De opportunistische richting, als welker wegbereider ABRAHAM GEIGER (1810—1874) kan gelden, gaat niet zoo ver; zij eischt niet van den Jood een algeheele offering van zijn Joodsch-religieuze traditiën op het altaar der vaderlandsliefde; de historie behoudt haar rechten, doch . . . slechts voorzoover het historisch-gewordene nog leeft in de volksziel, nog in staat is de religieuze gedachte te wekken en te sterken. Wat uit het bewustzijn der volksziel is verdwenen, behoeft niet meer vastgehouden te worden; wat het universeel-religieus begrip schaaft — ook dergelijke elementen zijn er volgens de reform in het Jodendom — moet zeker verdwijnen. Het historisch-kritisch onderzoek is het domein der Joodsche wetenschap; de censuur over de volksziel berust bij de rabbijnen: zij zullen beslissen, wat van de ceremonieele wet nog niet is afgestorven uit het gevoelsleven van het huidige geslacht; zij zullen be-

oordeelen, welk minimum van voorschriften de Jood heeft in acht te nemen, om als religieus te worden aangemerkt. Wil iemand ook andere Thorawetten nakomen, hij doe het, maar meene niet, dat hij door de veelheid zijner godsdienstige verrichtingen als beter Jood kan gelden dan degene, die zich aan het vastgestelde minimum houdt. Het is ook niet zeker, dat de normen, voor den tegenwoordigen tijd aangegeven, in de toekomst ongewijzigd zullen blijven; misschien is over een eeuw veel van hetgeen thans, als nog vat hebbende op de volksziel, wordt vastgehouden, uit het bewustzijn verdwenen en dan zal dit door het dan levende geslacht van het reform-Joodsche levensprogram worden verwijderd. De historische traditie behoudt haar waarde; wij wortelen in het verleden en zullen, wat daaruit tot ons gekomen is, handhaven, zoolang het heden zich nog den invloed ervan bewust is; verdwijnt die invloed op de gemeenschap, dan moet zij ook uit het wetboek verdwijnen. Het oportunisme strijdt naar twee zijden: in het radicalisme laakt het zijn breken met de historie, het verwijt de orthodoxie slaafsche onderworpenheid aan de historie; geen revolutie, geen onbeperkt conservatisme, maar evolutie, ontwikkeling is het wachtwoord der opportunistische richting. Het Jodendom heeft altijd, volgens haar opvatting, dit karakter gehad: de Wet was nooit een starre, onbeweeglijke rots, maar een vlietende, steeds in beweging zijnde stroom; het Jodendom is nooit geweest de gewillige dienaar, het wilde steeds meester der historie zijn. Het heeft, wel is waar, nooit bestaan en kan in de toekomst niet bestaan zonder ceremonieele wet, maar het heeft deze steeds ingericht in overeenstemming met de heerschende religieuze en wetenschappelijke begrippen, in verband met de eischen van den tijd; aldus de opportunistische reform.

Nòch het radicalisme, nòch de orthodoxie deelen deze meening: voor het radicalisme hangen, zooals wij reeds schreven, ongeveer alle Thorawetten samen met

Israëls zelfstandig politiek-nationaal bestaan; Israël heeft tot plicht zich volkomen daarvan te emancipeeren, nu het geen staatkundige eenheid meer vormt en voorzover zij nog op de volksziel invloed oefenen, is het de taak der voorgangers, dien invloed teniet te doen ¹⁾. Wij zijn kinderen van onzen tijd en moeten daarin opgaan. De bijbelsche en talmudische geschriften zijn producten van hùn tijd en leeren ons de religieuze gedachten van de vrome mannen dier dagen kennen; voor onze dagen missen zij, behalve wat daarin universeel-religieus is, alle bindende kracht. De geest des tijds is ook een bijbel, een nieuwe openbaring, waarin God tot ons spreekt van gelijkheid aller menschen, verbroedering van alle volken; de religieus-nationale grenzen zijn vervallen, zooals eenmaal de politiek-nationale scheidsmuren zullen instorten. Toen Israël zich uit zelfbehoud moest wapenen tegen het heidendom, toen later de volkeren Israël ruw van zich afstootten, waren de ceremonieele en ritueele wetten, die van Israël een afzonderlijk, aaneengesloten geheel maakten, nuttig; nu de natiën Israël met welwillendheid bejegenen, moet alles, wat doelt op een uitverkiezing, op een verheffing Israëls boven de andere volkeren, verdwijnen. Van deze uitverkiezing gevoelen wij in onze dagen niets meer, integendeel, wij worden hierdoor belemmerd in onze zending: juiste begrippen van God onder de volkeren te verbreiden. Om deze taak te kunnen vervullen, moeten wij ons zoo nauw mogelijk met hen verbinden en niets, dat ons van hen scheidt, handhaven. Zoo oordeelt het radicalisme. Het is hier niet de plaats om in een beoordeeling van het

¹⁾ Dat Holdheim den Staat het recht zou toekennen, ook in te grijpen in wat voor het radicalisme als fundamenteel-Joodsch geldt b.v. de consequenties van het ethisch-monotheistisch godsbegrip, gelijk Graetz, *Geschichte der Juden* XI, 566, 1e druk schrijft, kunnen wij niet toegeven. Holdheim moge — en misschien tegen beter weten in — gedwaald hebben, hem met Menelaüs Zeus en met Ferdinand het kruis te laten aanbidden, gaat o. i. te ver. De groote historicus laat hier — zooals trouwens wel meer — zijn tegenstander niet alle recht wedervaren.

systeem te treden; wel mogen we de opmerking maken, dat het radicalisme het den Jood wel zeer gemakkelijk maakt, zijn godsdienst te volgen. Van eenige opoffering, van eenige zelfbeperking, zooals het orthodoxe Jodendom ze in ruime mate en het opportunistische toch nog eenigszins van zijn aanhangers vergt, is geen sprake. Wij willen hiermede natuurlijk niet zeggen, dat gemakzucht den grondtoon van de reform uitmaakt.

De opportunistische reform vindt een nog heftiger bestrijder in het orthodoxe Jodendom. Voor de orthodoxie is immers de geheele Thora, aangevuld door de Talmudische uiteenzettingen, Gods woord. „Alles in de Thora is eeuwige waarheid, alles in haar is fundamenteel”, zoo zegt ongeveer één van de woordvoerders der orthodoxie ¹⁾, „men heeft de keus haar in haar geheel te aanvaarden of te verwerpen. Er is geen enkel godsdienstvoorschrift, of het zal, goed begrepen en goed uitgevoerd, zijn heiligenden invloed op individu en massa doen gelden. Zouden sleur of onkunde de Thora tot een samenstel van mechanisch verrichte daden verlagen, dan is het de taak van ons, die beter weten, door leering en leiding de Joodsche gemeenschap tot een hooger peil op te voeren. Niet de Thora, die onveranderlijk is, onszelf moeten wij hervormen. Niet de wisselende geest des tijds, niet de eischen van een onjuist opgevatte levensroeping, het eeuwige woord van onzen God moet ons leiden”. Ziedaar het standpunt der orthodoxie.

Laat ons na deze opmerkingen de houding der reform ten opzichte der speciale punten nader beschouwen.

1. God en Zijn eigenschappen. Over het bestaan van God en Zijn attributen heerscht tusschen orthodoxie en reform weinig verschil. „Jood zijn beteekent”, aldus HERMANN COHEN, „als den grond der dingen, als den Bestuurder der wereld den alleen-eenigen God belijden”. „Alle geslachten en richtingen in het

¹⁾ S. R. Hirsch (1808—'88), Jeschurun XV p. 34.

Jodendom", zoo heet het in de Richtlinien, „stemmen overeen in de leer van den eenigen, geestelijken, heiligen God, den God der gerechtigheid en liefde" ¹⁾. „Wij gelooven, dat God eeuwig is", zegt C. G. MONTEFIORE ²⁾. „God is onze Heer, de Bestuurder van ons lot, Hij zorgt voor Zijn onderdanen, Hij let op hun belangen en verlangt hun welzijn. God is ook onze vader; Hij steunt en sterkt Zijn kind; Hij kent ieder Zijner kinderen in het bijzonder, zoo luidt het elders ³⁾. Minder beslist is het standpunt der reform ten opzichte van de orthodoxe leer der Schepping, der creatio ex nihilo. De Richtlinien zwijgen er over; GEIGER schijnt met zijn uitspraak: „de natuur is naar een bepaalden Wil geordend" ⁴⁾, de theorie der Schepping uit niets te onderschrijven, een leer trouwens, die, naar een zijner biografen opmerkt, „aan ons verstand geen zwaardere eischen stelt dan de leer van de eeuwigheid der wereld of van een voorhanden geweest zijnde oerstof" ⁵⁾. Anderzijds zegt MONTEFIORE: „Het liberaal Jodendom is neutraal nopens deze twistvraag. Of God de Schepper of de Oorzaak is der materiele wereld en zoo ja, in welken zin dit moet opgevat worden, weten wij niet en wij laten dus ieder vrij in zijn meening omtrent dit onderwerp" ⁶⁾.

2. De mensch en zijn natuur. Ook hier sluit het reform-Jodendom zich bij het orthodoxe aan. De leer en de beteekenis van de „Gottesebenbildlichkeit" des menschen, zijn zedelijke hoogheid, zijn onafhankelijkheid van eenigen middelaar, zijn geschiktheid tot het verwerven der hoogste volmaaktheid, de vrije wil, de ontkenning van erfzonde of zondenval, in al deze

¹⁾ Richtlinien zu einem Programm f. d. lib. Judenth. nebst Referaten u. Ansprachen 1912, p. 56.

²⁾ Outlines of lib. Judaism, London 1912, p. 278.

³⁾ id. p. 87 vgg.

⁴⁾ A. Geiger, Jüd. Zeitschr. f. Wissensch. u. Leben II, 165.

⁵⁾ L. Geiger e. a., A. Geiger, Leben und Lebenswerk, Berlin 1910, p. 251.

⁶⁾ Outlines, p. 278.

zaken is overeenstemming tusschen alle richtingen en geslachten des Jodendoms ¹⁾. Het liberale Jodendom ziet, evenals het orthodoxe, in het leven een voortdurenden strijd tusschen de goede en de booze aandrift. „In den mensch”, zegt MONTEFIORE, „zijn twee tegenovergestelde neigingen, een dierlijke en een geestelijke, geschapen. Wij mogen hopen, dat de invloed van de booze aandrift steeds zwakker en die van de goede sterker zal worden; maar de volkomen onderwerping van het booze en de volstreckte zegepraal van het goede vertegenwoordigt een doel, dat de mensch wel kan naderen, maar nooit bereiken. Hoe dichter hij bij het ideaal komt, des te verder schijnt het zich van hem te verwijderen... Dat wij de volmaaktheid niet kunnen verwerven, mag echter geen reden voor ons zijn, om niet te streven naar hetgeen voor ons bereikbaar is” ²⁾.

3. De goddelijke leer. Hier scheiden zich de wegen. Wel neemt ook het liberale Jodendom aan, dat God den mensch helpt in zijn streven naar het goede; wel erkent het, dat wij niet alleen staan in den strijd tegen verleiding en zonde, dat God in dien moeilijken kamp met ons is ³⁾, doch over den aard der goddelijke hulp loopen de meeningen ver uiteen. Een mysterie ³⁾ noemt het liberalisme Gods inwerken; een openbaring, noemt het de orthodoxie. God spreekt in ons, zegt de liberale Jood; God spreekt tot ons, zegt zijn orthodoxe broeder. De Thora is voor het reform-Jodendom een verzamelwerk met religieuze tendenz, waarin is opgeteekend, wat godvruchtige mannen in verschillende tijden als religieuze waarheid en als middel tot opwekking van religieusen zin hebben gedacht. Het reform-Jodendom neemt aan, dat de menschheid langzamerhand is gegroeid in Godskennis; dat God daar op heeft ingewerkt, door aan bijzondere personen woordelijk Zijn

¹⁾ Richtlijnen p. 98, vg. Outlines 72.

²⁾ Outlines, p. 132 vg.

³⁾ id. 133.

wil bekend te maken, ontkent het; het gelooft niet aan „wonderen”.

4. Israël, het volk Gods. Het reform-Jodendom beschouwt, evenals het orthodoxe, Israël als een uitverkoren volk, als het volk der Openbaring, dat een bijzondere zending in de wereld heeft te vervullen, alhoewel in het reform-spraakgebruik aan deze termen een andere beteekenis gehecht moet worden dan in het orthodoxe. Het reform-Jodendom acht Israël door God uitverkoren, om juiste begrippen omtrent God en mensch, deugd en recht in de wereld te verbreiden. Het vervult deze grootsche missie direct door zijn eigen optreden, indirect door middel van andere geloofsgemeenschappen, welker zedeleer op Israëlitischen grondslag is opgebouwd. Die uitverkiezing beteekent volgens de reform evenwel niet, dat God op een gegeven moment b.v. met Abraham sprak en hem zijn levenstaak opdroeg of aan den Sinai Israël verhief tot een rijk van priesters en een heilig volk; de uitverkiezing blijkt uit de historie. God openbaart zich in de geschiedenis; de groote zedelijke invloed, dien Israël in de geschiedenis heeft gehad, toont, dat het een uitverkoren volk Gods is. Israël is het volk der Openbaring, dit beteekent in de taal der reform, dat de Goddelijke geest in het Jodendom vroeger niet gekende religieuse en moreele waarheden heeft gewekt; dat in Israël heeft gewerkt een verlichting, die van den Hooger geest uitgaat, die niet kan worden verklaard, die niet het resultaat is eener geleidelijke ontwikkeling, die spontaan als één geheel verschijnt, evenals een nieuwe schepping, die van den Oergeest ontspruit ¹⁾. En de innige aanraking tusschen God en Israël berustte niet op toeval of willekeur, maar op het feit, dat Israël een religieuse genialiteit, een oorspronkelijke kracht bezat, die zijn oogen verlichtte, zoodat ze dieper konden blikken in het

¹⁾ Vg. Jüd. Zeitschr. f. W. u. L. II 192.

hoogere geestesleven en de nauwe betrekking tusschen den Algeest en den menschegeest inniger gevoelden. Het is, alsof verspreide vonken door hooger begaafden tot één vlam vereenigd werden. Het Jodendom is uit zulke vonken van goddelijke aanschouwing ontstaan en heeft het geschouwde tot één geheel verbonden ¹⁾).

Het reform-Jodendom geeft geen antwoord op de vraag, hoe de aanraking tusschen den goddelijken en den menschelijken geest plaats vindt of vond; men kan de Openbaring erkennen of loochenen, zoo meent het, maar haar te verklaren, is onmogelijk; iedere verklaring ontaardt in mystiek of fantasie of heft het begrip Openbaring op. Doch zoowel de naief-geloovige als de rationalist moeten toestemmen, dat in het Joodsche volk krachten gewerkt hebben, die in dezen graad bij geen ander volk zijn waar te nemen. De geschiedenis verheft Israël tot het volk der Openbaring ²⁾).

Het is duidelijk dat volgens deze opvatting de bijbel-verhalen in een geheel ander licht verschijnen dan volgens de orthodoxe. Schepping, zondvloed, aartsvaders-geschiedenis, Egyptische slavernij, uittocht uit Egypte, Wetgeving, vestiging in Kenaän zijn voor de reform hetzij mythische vertellingen, hetzij politieke gebeurtenissen, door de bijbelschrijvers in een waas van religie gehuld en geenszins historische feiten, waardoor God Israël voorbereidde tot het ontvangen der Thora. De inbezitneming van Kenaän b.v. is voor de reform een staatkundige gebeurtenis, die, achteraf beschouwd, eigenlijk Israël moest belemmeren in de vervulling zijner taak: de verbreiding der zedelijkheidsbegrippen over de gansche wereld.

5. Geschreven wet, profetie, mondelinge traditie. Wij zijn genaderd tot het cardinale verschilpunt. Thora, Openbaring Gods aan Israël, bevattende de levensleer, die God Zijn volk voorschreef; Profeten, door

¹⁾ Jüd. Zeitschr. f. W. u. L. II 191.

²⁾ Vg. A. Geiger Leben enz. 253.

God geïnspireerde voortplanters en leeraren der Thora, levend in een tijd van ijdel formalisme eenerzijds en politieke decadentie anderzijds en daarom den nadruk leggend eensdeels op de heiligende ideeën der Thorawetten, welker richtige vervulling de *conditio sine qua non* is voor Israëls en der menschheid regeneratie, anderdeels met kracht verkondigend de Thoragedachte van de Godsgelijkenis der menschen en het Thoraideaal eener godvruchtige menschheid; Talmud, de van God gegeven uitwerking der Thorawet; dit alles onafscheidelijk verbonden, gedragen door één geest, volmaakt van den beginne af, een veste, waarvan geen steen mag losgerukt, geen duimbreed gronds prijsgegeven. Zoo is de opvatting der orthodoxie. Hoe geheel anders oordeelt de reform! Voor haar bevindt zich het Jodendom in een toestand van voortdurende ontwikkeling en in de tot ons gekomen religieuze litteratuur spiegelt zich de evolutie der ideeën getrouw af. Thora, Profeten, Mischna, Talmud vormen phasen in de ontwikkeling van Israëls religieuze gedachte. Wij kunnen deze theorie hier niet uitvoerig behandelen, een enkele greep slechts. De Thora zelf, verzameld uit verschillende bronnen en in slotredactie vastgesteld gedurende het bestaan van den tweeden tempel, vertegenwoordigt eenige phasen der ontwikkeling. In het verhaal van Izaks offerande b.v. zien wij den strijd, dien de ware geloovigen hebben moeten voeren tegen het uit het heidendom in Israël overgebrachte menschenoffer; deze strijd is spoedig ten gunste der ware geloovigen beslist, doch het eveneens heidensche dieroffer heeft zich gehandhaafd. Het heeft vooral in het rijk Israël ¹⁾ aanleiding gegeven tot het ontstaan eener zelfstandige priesterkaste, die voor zich allerlei heiligingswetten schiep; het boek Leviticus, aldus de theorie, behelst deze priesterwet. Er stonden mannen op, die met kracht tegen de offers en de priesters

¹⁾ Na Salomo's dood werd zijn rijk in tweeën gesplitst: het rijk Israël en het rijk Juda.

optraden; het waren de profeten; zij propageerden een nieuwe religie, die van het hart: geen ritueel, geen ceremonieel, geen offers, noch als doel, noch als middel, zoo wordt het hun toegeschreven; godserkenning, naastenliefde, volkerenverbroedering, één godsdienst voor de gansche menschheid zijn, zoo heet het, de idealen, die zij voor het eerst hebben geschouwd. Het boek Deuteronomium, dat volgens deze theorie het wetboek van het rijk Juda bevat, is een compromis tusschen priester- en profetendom, tusschen geestelijken en vormelijken dienst. Niet de Thora is volgens het reform-Jodendom de basis van Israëls religie, deze ligt in het laatste deel van Jesaja's profetiën, in Amos, in Micha. Niet dat alle woorden der Profeten waar zouden zijn, ook zij waren kinderen van hun tijd en gaven den goddelijken geest, die in hen woonde, op hun wijze weder, maar zij hebben o.a. eeuwige waarheden verkondigd. Wanneer wij, zegt C. G. MONTEFIORE ergens, een nieuwen Joodschen cultus moesten scheppen, wij zouden niet de Wet van Mozes, maar den Profeten de eereplaats in de Synogoge inruimen ¹⁾.

Het profetisme, dit is dus in de reformtaal de beweging tegen het z.g. formalisme, heeft ten slotte niet volkomen de zege kunnen wegdragen. Het heeft ook tijdens het bestaan van den tweeden tempel een hevigen strijd moeten voeren tegen de priesters en hun aanhang, die zich naar Tsadok, een hoogepriester uit Salomo's tijd, Tsadokieten, Tsaduceërs noemden. Deze vormden het aristocratische, star-conservatieve deel der bevolking. De Tsaduceërs klampten zich vast, aldus de theorie, aan de

¹⁾ Wij kunnen er niet aan denken, hier uiteen te zetten, op welke gronden het orthodoxe Jodendom, de kritiek der reform ten spijt, zijn opvattingen handhaaft. Slechts dient opgemerkt, dat onze te vroeg ontslapen leermeester M. Monasch z.g. van de kritiek spreekt als „de grillige en veranderlijke beschouwingen en theorieën eener vaak bodemlooze en willekeurige kritiek, welker phantasieën en droomerijen niet verborgen blijven voor hem, die met grondige zaakkennis de Bijbelsche litteratuur beoefent”. (Vgl. zijn „Gesch. v. h. volk Israël, Voorrede V, A'dam 1891).

letter der Wet, die immers eigenlijk hun wet was, zonder eenige modificatie toe te laten. Het profetisme leefde voort in de Schriftgeleerden, die zich Perusim, Phariseërs noemden. De Phariseërs waren evenwel niet zoo gelukkig als hun geestelijke voorouders, de Profeten, die tegen ceremonieel en ritueel den strijd konden aanbinden. Want de Heilige Schrift was in hun dagen reeds gekanoniseerd en werd door het volk als heilig erkend; de offerdienst werd daarin gesanctioneerd, de priesterstand met zijn bijzondere wetten als door God uitverkoren voorgesteld. Hadden de Phariseërs de macht gehad, zij zouden de geheele priesterwet hebben verloochend; daar hun dit echter onmogelijk was, moesten zij zich wel aan de omstandigheden aanpassen. Het middel, dat zij aanwendden, om het priesterdom zijn bevoorrechte plaats te ontnemen was . . . dat zij de priesterwet ook voor zichzelf als levenswet aannamen, dat zij de priesterlijke voorschriften omtrent reinheid, spijsen, ceremonieel tot volkswet verhieven en waar dit niet mogelijk was, zooals bij de wetten omtrent de priesterkleeding, æquivalente wetten voor het volk vaststelden. Zoo werd de oorspronkelijk priesterlijke wet volkswet en Israël een volk van priesters. — Wisten de Phariseërs zoo hun ideeën aan het leven aan te passen, in de wetspraktijk volgden zij denzelfden weg. Zij hielden niet, gelijk de Tsaduceërs, star en stijf aan de letter vast, doch interpreteerden de wet naar de eischen des tijds; nu eens verzwarend, dan weer verlichtend, het verouderde opheffend, voor nieuwe behoeften nieuwe bepalingen scheppend. Van dit ontwikkelingsproces zijn, aldus de theorie, in de Talmudische litteratuur de sporen aan te wijzen. Zoo is in hoofdzaak de ontwikkelingsleer, die de reform huldigt en waaraan zij voor ieder geslacht het recht ontleent, naar eigen inzicht de Thora te interpreteren en te modificeeren. Het reform-Jodendom noemt zich, evenals het orthodoxe, traditioneel-geloovig; men vergete echter niet, dat de beteekenis van dezen term bij de

eene richting geheel anders is dan bij de tegenpartij; orthodox-traditioneel wil zeggen: vasthoudend aan de Thora en de Talmudische codices; reform-traditioneel beteekent: zich de vrijheid veroorlovend, steeds zooveel van de Thora los te laten, als de tijdsomstandigheden het schijnen te vorderen en zóó volgend de tradioneele lijn der ontwikkeling, die, volgens de reform, in het Jodendom is aan te wijzen.

6. De eeuwigheid der leer. Het orthodoxe Jodendom gelooft, zooals wij gezien hebben, in de eeuwigheid der leer; uit het voorgaande blijkt, dat het reform-Jodendom deze ontkent. Wel bevat de leer eeuwige waarheden, maar de ritueele en ceremonieele wetten zijn, zoo meent het, niet meer dan uiterlijke vormen, waarin de vrome mannen van weleer hun religieuze gedachten tot uiting hebben gebracht en die slechts hun waarde behouden, zoolang de vorm nog als uiting der gedachte begrepen wordt. Vormen, ceremonieën zijn in iederen godsdienst onontbeerlijk, maar ze zijn voorbijgaand; ieder geslacht moet den voor zijn tijd geschikten vorm zoeken, zooals het ook steeds bij Israël plaats gevonden heeft. De ceremonieën van het oude Jodendom, zoo heet het, beantwoorden niet meer aan den geest des tijds en moeten daarom plaats maken voor andere. De reform erkent overigens, dat de Wet in het verleden een steun voor Israël was en noemt haar „de wonderbare schepping van de religieuze idee, van het instinct tot zelf behoud onzes volks, die het naar geest en ziel in den duisteren nacht der historie onder haar vleugelen heeft beschermd ¹⁾„De Wet”, zegt C. G. MONTEFIORE, „is een bron geweest van Joodsch heroïsme en Joodsche heiligheid. Zij heeft de Joden behoed voor geestelijk en zedelijk verval gedurende de eeuwen van smaad en vervolging ²⁾”. Maar dit alles is voorbij. De Wet spreekt niet meer

¹⁾ Richtliniën p. 27.

²⁾ Outlines p. 220.

tot ons gemoed en is bovendien onuitvoerbaar, omdat zij ons belemmert in het maatschappelijk verkeer. Onze levensomstandigheden, onze gewijzigde religieuze opvattingen noodzaken ons, de Wet van de boeien, waarin ze sinds eeuwen geklemd is, te bevrijden en haar verder te ontwikkelen naar de behoeften onzer eeuw. Honderden en honderden vallen naar den geest of metterdaad van het Jodendom af, omdat zij de Wet niet langer willen of kunnen torsen. Mogen wij dit kwaad laten voortwoekeren en medeplichtig worden aan den ondergang des Jodendoms, terwijl naar onze wetenschappelijke en religieuze inzichten hij, die „het juk der geboden”, den last der voorbijgaande vormen, van zich schudt, toch den naam „religieus Jood” verdient, mits hij overigens aan de „eeuwige waarheden” blijft vasthouden? ¹⁾ Aldus voortredeneerend, heeft de reform het grootste deel der Thoravoorschriften op zijde gezet en alleen gehandhaafd, wat naar haar meening nog niet uit het bewustzijn der massa is verdwenen — voorzoover het althans het maatschappelijk leven niet al te zeer bemoeilijkt — of wat te diep wortel in het Jodendom heeft geschoten, om het te kunnen uitrukken. Een nieuw ceremonieel stelsel, door de reform noodig geoordeeld voor de religieuze behoeften van den modernen Jood, heeft het liberale Jodendom intusschen nog niet voortgebracht; het heeft zich op dit punt tot dusver bepaald tot het negatieve: opheffing of wijziging der oud-Joodsche ceremonieën; nieuwigheden zijn alleen bij den openbaren eeredienst ingevoerd: de plechtige confirmatie van meisjes en, op sommige plaatsen, jeugdgodsdiensstoefeningen, gebeden in de landtaal en gemengd koor als mede orgel bij den Synagogedienst.

7. De toekomst van Israël en de menscheid. Voor het liberale Jodendom heeft het bezit van Palestina slechts politiek-nationale en geen religieuze

¹⁾ Wij hebben vroeger het standpunt der orthodoxie tegen dergelijke beschouwingen uiteengezet. (p. 13).

beteekenis. De heerlijkheids Gods vervult de gansche aarde en is aan geen grenzen gebonden. Dat Palestina in de geschiedenis een zoo gewichtige plaats inneemt, komt alleen voort uit de toevallige omstandigheid, dat de Joden daar hebben gewoond en niet omdat God het land als zetel Zijner heerlijkheid heeft verheven. Het bezit van een eigen land was weliswaar voor het Israël der Oudheid van religieuze waarde, want het kon zich daar afsluiten van de heidensche omgeving en zich zelf blijven; het kon zoo de goddelijke ideeën, die zich in zijn midden openbaarden, ontwikkelen en consolideeren; nadat evenwel de eeuwige geloofswaarheden vleesch en bloed van Israël geworden waren en het tot besef van zijn missie kwam, was het noodzakelijk voor het heil der menschheid, dat het zijn land verliet en de wereld in ging, om zijn religieuze idealen te verbreiden en tot gemeengoed aller natiën te maken. Het is geen straf, geen ramp voor Israël, dat het van zijn erf werd verbannen, integendeel, het was hierdoor in de gelegenheid, zijn religieuze krachten volkomen te ontplooiën, de eeuwige waarheden, die het in zich borg, uit de enge geographische begrenzing te verlossen en over te planten in de gansche wijde wereld. Israël is geen natie in de beteekenis van staatkundige eenheid, het heeft geen politieke, doch een zuiver-religieuze roeping. — De treurdagen, die het orthodoxe Jodendom houdt ter herinnering aan Juda's vervlogen luister, heeft de reform afgeschaft: waarom zouden we treuren, zoo vraagt ze, om iets dat wij als weldaad beschouwen? De reform verlangt niet en gelooft ook niet in een herstel van den Joodschen staat en tempel, in de komst van een persoonlijken Messias; het ideaal des Jodendoms is volgens haar niet een Messias, doch de Messias-idee, de Messiaansche tijd van eeuwigen vrede, van de broederschap aller menschen, van de algemeene erkenning der Israelietische zedewet, der zuiver-monotheïstische Godsleer; de voorstelling van een persoonlijken Messias

is weder de vorm waarin de voorzaten de schoone idee gegoten hebben; de vorm spreekt niet meer tot ons, de idee blijft. Tsion, het geographische, heeft voor de reform zijn beteekenis verloren; het wekt de herinnering aan een grootsch verleden, maar is geen factor in onze toekomstidealën; de geheele aarde zal één Tsion, de geheele wereld één tempel Gods zijn.

8. Onsterfelijkheid en opstanding. Het liberale Jodendom gelooft aan de onsterfelijkheid der ziel. Daar de mensch geestelijk aan God verwant is en toch in dit leven de volmaaktheid niet kan bereiken, moet er na dit leven een toestand intreden, waarin het den sterveling mogelijk wordt, zich volkomen met God te vereenigen. Een nadere verklaring van de onsterfelijkheidsidee geeft de reform niet; zij laat ieder vrij, zich hieromtrent zijn eigen voorstelling te scheppen, mits het begrip rein-geestelijk blijve. Het denkbeeld der lichamelijke opstanding heeft de reform prijs gegeven; zij kan zich geen nieuw lichamelijk leven denken, dat volmaakter en daarom begeerenswaardiger zou zijn dan het tegenwoordige en dus moet de opstanding als ideaal vervallen ¹).

9. Gebed en godsdienstoefening. Het liberale Jodendom ziet, gelijk het orthodoxe, in het gebed en de openbare godsdienstoefening machtige factoren voor de godsdienstige ontwikkeling. Het beschouwt het dagelijksche huiselijk gebed als een der meest waardevolle middelen tot bevordering van het religieus leven en het legt grooten nadruk op de noodzakelijkheid van het bijwonen der gezamenlijke godsdienstoefeningen bovenal op Sabbath en feestdagen. Het acht zich evenwel ook hier niet gebonden aan de sinds eeuwen bestaande gebruiken. Handhaaft het voor de hoofdgebeden de Hebreeuwsche taal, daarnaast ruimt het een groote plaats in aan gebeden en gezangen in de landtaal; het wenscht den gezamenlijken dienst ook te doen voortgaan, als het voorgeschreven getal van tien manspersonen

¹ Richtliniën p. 99.

niet aanwezig is. De gebeden moeten natuurlijk overeenstemmen met de reform-Joodsche theorieën: al wat betrekking heeft op herstel van den Joodschen Staat e.d. moet dus verdwijnen; de feestgedichten, in lateren tijd ingelascht, ondergaan, mede ter bekorting van den dienst, hetzelfde lot. Orgel- of harmoniumbegeleiding wordt ter ondersteuning van het gepropageerde éénstemmige gemeentegezag noodig geacht. De Thora moet in zijn geheel in een tijdruimte van één of drie jaar in het Hebreeuwsch en in vertaling worden voorgelezen; de lezing wordt gevolgd door de voordracht van een fragment uit de Profeten in de landtaal. In enkele, zeer radicale gemeenten, wordt het gebed met ongedekt hoofd verricht en zijn geen afzonderlijke afdeelingen voor mannen en voor vrouwen.

10. Israëls verhouding tot andere godsdiensten. Evenmin als het orthodoxe Jodendom, koestert het liberale eenige vijandschap tegen andere godsdiensten. Het ziet in het Christendom een dochterreligie des Jodendoms, die veel heeft bijgedragen tot uitroeiing van het heidendom en tot verbreiding der Joodsche denkbeelden omtrent recht, deugd en zedelijkheid in de wereld. Het behoeft overigens geen betoog, dat het reform-Jodendom minstens even ver als het orthodoxe van de leerstellingen van het dogmatisch Christendom af staat. Het heeft eveneens een open oog voor de groote verschillen, die het van het liberale Christendom scheiden. „Het Christendom moet”, zoo zegt A. GEIGER, „den tijd van zijn ontstaan als den meest belangrijken in de wereldgeschiedenis en de persoonlijkheid, die in het midden van dien tijd staat, als het hoogst denkbare ideaal beschouwen. Zelfs de meest vrijzinnigen, die den Stichter des Christendoms van al het wonderbare ontdoen, kunnen, om nog eenigszins in samenhang met hun godsdienst te blijven, niet er aan ontkomen, van hem een kunstig fantasiebeeld te ontwerpen, waaraan zij de grootste volmaaktheid

toeschrijven, een beeld, dat voor de kritiek nog rasscher ineenstort dan de oude massieve voorstelling" ¹⁾). Het liberale Jodendom acht de zending des Jodendoms nog niet vervuld; het spreekt zich ten sterkste uit tegen het denkbeeld, dat met het ontstaan van het Christendom de missie des Jodendoms geëindigd zou zijn. Het Jodendom heeft, zoo meent de reform, nog een grootsche toekomst; het is bestemd wereldreligie te worden, maar dit kan alleen geschieden, zoo meent het verder, als het de Wet voor opgeheven verklaart. „Het Jodendom moet", aldus GEIGER, „zijn nationale grenzen opgeven en tot de wijde hallen der menschheid doordringen. De thans heerschende religie zal haar invloed niet verder kunnen uitbreiden. Als het Christendom erkend wil hebben, dat het als een nieuw levenselement in de wereld is getreden, als het dienovereenkomstig voor zijn Stichter bovenmenselijke vereering eischt, dan komt het steeds meer in strijd met de Rede. Laat het dien eisch vallen, dan houdt het op Christendom te zijn, dan wordt het een tijdelijke phase in het Jodendom, dat in zijn verdere ontwikkeling de naar heil smachtende menschheid bevrediging zal schenken" ²⁾). C. G. MONTEFIORE spreekt in denzelfden geest: „Het liberale Jodendom voorziet een tijd, waarin het Jodendom niet meer beperkt zal zijn tot het Joodsche ras. Het voorziet en verwacht een wijde verbreiding van den Joodschen [natuurlijk naar liberale opvatting] godsdienst" ³⁾). Wij hebben reeds gezien, dat het orthodoxe Jodendom dezelfde verwachting koestert; het verschil is, dat het orthodoxe Jodendom in de Wet het eenige middel tot levensheiliging ziet en dus gelooft, dat de natiën haar voor zich zullen aannemen, terwijl het liberale Jodendom, dat de Wet slechts als een voorbijgaanden vorm beschouwt, deze juist een beletsel voor

¹⁾ Jüd. Zeitschr. III 63.

²⁾ Jüd. Zeitschr. VIII, 1.

³⁾ Outlines, p. 290.

de niet-Joodsche wereld acht, om tot Israël toe te treden ¹⁾. „Het liberale Jodendom, aldus MONTEFIORE, tracht langzamerhand zijn vormen in harmonie te brengen met zijn leeringen, zoodat beide aannemelijk en begrijpelijk zijn vooreerst voor zijn eigen aanhangers en dan ook voor allen, die willen* toetreden. Verbreed de plaats uwer tent en laat de tapijten uwer woningen zich ver uitstrekken, weerhoud het niet, want rechts en links zult gij u uitbreiden, zoo luidde eens het profetenwoord en dit is de hernieuwde hoop van het liberale Jodendom" ²⁾. Het liberale Jodendom, het opportunistische ten minste, wil echter de toetreding van andersdenkenden niet bevorderen, door iets van de Joodsche zelfstandigheid prijs te geven. „Wij moeten", zoo zegt het, „onze eigenaardigheden niet verloochenen en vasthouden aan den voortreffelijken bodem, waarop wij wortelen. Het ideaal van de Messiaansche wereld zal eerst in de verre toekomst verwezenlijkt worden; intusschen moeten de belijders des Jodendoms, die in zijn schoot geboren zijn, het heilige goed bewaren en voortdragen tot den tijd, waarin het eigendom der gansche menschheid zal worden" ³⁾. De radicale richting voelt zich eveneens met hechte banden aan het Jodendom verbonden ⁴⁾. De reform neemt dan ook krachtig stelling tegen het gemengde huwelijk, omdat zij inziet, dat de goddelijke zending van Israël alleen vervuld kan worden, als de Joodsche gemeenschap onvermengd blijft voortbestaan. Anderzijds maakt het de toetreding van proselyten oneindig gemakkelijker dan het orthodoxe Jodendom; de radicale Amerikaansche reform eischt voor mannen en vrouwen niets meer dan een plechtige verklaring, dat zij met de „eeuwige waarheden" des Jodendoms instemmen.

III. Reform-Jodendom in de praktijk

Wij zullen nu eens nagaan, welken invloed de reform-

¹⁾ Zie blz. 17 noot. ²⁾ Outlines, p. 291.

³⁾ L. Geiger c.s., A. Geiger, Leben enz. p. 262

⁴⁾ Graetz, Gesch. der Joden XI, 571.

leer op de godsdienstpraktijk van den Jood oefent en tot welke consequenties zij voert. Wij zullen dit doen aan de hand van eenige wetsbepalingen; hieruit laat zich dan wel het standpunt der reform voor de geheele praktijk afleiden. Nemen we het renteverbod (Deut. 23, 20 en 21 e. a. p.). Alle menschelijk bezit, zoo is volgens orthodoxe opvatting de diepe zin van dit verbod, is eigendom van God, Die het u schenkt, niet alleen voor u, maar ook, om uw naaste ervan te doen genieten. Beschouw u ten opzichte van uw vermogen als tusschenpersoon tusschen God en den hulpbehoevende en niet als eigenaar. Sta uw naaste, die in nood verkeert, van uw bezit iets af en eisch hiervoor geen loon, want gij kunt geen voordeel trekken uit hetgeen uw eigendom niet is. De radicale reform spreekt over deze wet het doodvonnis uit. Trots de ethische gronden, waar zij op berust, noemt het radicalisme haar nationaal-particularistisch, een middel, om den vroegeren Israëlitischen Staat op een voor dien tijd deugdelijken basis te vestigen. De Joden van thans, levend in den modernen Staat, zijn verplicht, diens instituten over te nemen en ook in hun onderling verkeer te breken met hun nationale overleveringen. — De oportunistische reform beschouwt dit verbod als den vorm, waarin een schoone gedachte haar uiting vindt. Maar... de vorm is voorbijgaand. In de huidige maatschappij heeft het renteloos leenen opgehouden de belichaming te zijn van een verheffend denkbeeld; van den Jood mag in onze dagen niet geëischt worden, dat hij van een zoo algemeen gewettigde gewoonte als het rentenemen afwijkt. Wie zich aan deze wet nog houdt, hij meene niet, religieuser te zijn dan wie zich niet eraan houdt.

Nemen we het voorschrift der Sabbatheiliging. Erkenning van God als Schepper en Eigenaar van het heelal, erkenning van den mensch als evenbeeld Gods, zich verheffend boven de stof, is volgens de orthodoxe leer de strekking van dit gebod. Rust en wijding zijn de

elementen der Sabbatviering: rust van den beroepsarbeid, onthouding van iedere krachtsontwikkeling eenerzijds; wijding van den dag door plechtige viering en zelfheiliging van den mensch door beschouwing van Gods werk in natuur en menschenwereld anderzijds vormen de factoren eener juiste Sabbatviering. Sabbat is de dag, waarop de ziel zich tot hooger sfeer verheft, het materieel streven in den mensch zwijgt en het goddelijke in hem den Schepper tracht te naderen. Een voorsmaak van de gelukzaligheid der toekomstige wereld, noemen de Joodsche wijzen den Sabbath, naar behooren gevierd. — Het reform-Jodendom is zich de groote beteekenis van den Sabbath wel bewust. Het ziet in de ceremonieele wet weliswaar niet meer dan een uiting van den naar God smachtenden menschengeest, maar niettemin acht het sommige ceremonieele wetten zoo hoog, dat ze wel van goddelijken oorsprong zouden kunnen zijn. De Sabbath staat bovenaan. „De belangrijkheid van den Sabbath”, aldus ongeveer MONTEFIORE, — en ook vele onnadenkende orthodoxe Joden mogen zich deze woorden ter harte nemen — kan nauwelijks overschat worden. Ik ben diep overtuigd van de onafwijsbare noodzakelijkheid der Sabbatviering. De ouders moeten de kinderen leeren Sabbat te houden. Een liberaal Jood, die op Vrijdagavond den schouwburg bezoekt of te zijnen huize een soireetje aanlegt, laadt een ernstige godsdienstige verantwoordelijkheid op zich. Hij kwetst het Jodendom op een teeder en gevoelig punt. Als ooit een ceremonieele wet is overgegaan in de sfeer van het ethische en het predicaat goddelijk verdient, dan is het de Sabbat”. Een ander reformleider zegt: „Zonder zijn Sabbat zou het Jodendom als zelfstandige godsdienstvorm aanstonds in het leven der volkeren opgelost zijn”. Trots dit alles heerscht op het punt van Sabbatviering groot verschil tusschen orthodox en liberaal Jodendom. Rust en wijding zijn, zoo zeiden we — volgens de orthodoxe leer — de

positieve elementen der Sabbatviering. De radicale reform ziet in de rust het hoofdmoment van de Sabbat-idee der Thora, het denkbeeld wijding heeft zich uit dat van rust ontwikkeld en is thans het essentieel kenmerk van den Sabbat geworden. „Tijd”, zoo redeneert haar meest consequente woordvoerder, „is onophoudelijke beweging, hiertegenover staat God, die het eeuwige, onbewegelijke, onveranderlijke Wezen is. Een tijd van God moet zijn een tijd van volstreckte rust, want onbewegelijkheid is het karakter van het Goddelijke. Rust is dus het symbool, waardoor de vroegere geslachten de goddelijkheid van een bepaalden tijd hebben uitgedrukt. Vandaar de absolute onthouding van alles, wat de rust stoort, door Thora en Talmud voorgeschreven. Naderhand is de Sabbat, als symbool van het goddelijke, geworden het zinnebeeld, waaraan de belangrijkste leeringen des Jodendoms zijn vastgeknoopt. Voor ons, zonen van den modernen tijd, heeft het symbool zijn beteekenis verloren. Wij zijn ons niet meer ervan bewust, dat wij, op Sabbat rustende, ons geloof aan de religieuze waarheden des Jodendoms zouden belijden en door te werken, ze zouden loochenen. Voor ons is wijding in plaats van rust het essentieele element van den Sabbat geworden. En zooals nu de Oudheid verbood al wat de rust stoorde, zoo hebben wij ons slechts te onzeggen dat, wat de wijding in gevaar brengt”. In de lijn van de ontwikkeling des Jodendoms ligt het volgens het radicalisme eveneens, den Sabbat, indien de maatschappelijke toestanden de viering op den zevenden dag verhinderen, te verleggen naar den rustdag der burgerlijke samenleving. De idee van den Sabbat, aldus de redeneering, is niet gebonden aan een bepaalden dag; wij kunnen haar dus vastknoopen aan dien dag, die zich met het oog op het maatschappelijk leven het best ertoe leent en dit is de Zondag, de algemeene rustdag. En zoo houdt de Berlijnsche Joodsche reformgemeente den Zondag als haar uitsluitenden rust-

dag; zij is als zoodanig de eenige in Europa, haar voorbeeld heeft slechts navolging gevonden bij de „Sinai-congregation” in Chicago. — De opportunistische reform verzet zich op historische gronden ten sterkste tegen een verplaatsing van den rustdag. De zevende dag als Sabbat, meent zij, is zoo vastgegroeid in het Jodendom, dat een verlegging naar een anderen dag zou zijn de bloem gewelddadig afrukken van haar stengel en der verwelking prijsgeven. GEIGER zegt o.a.: „De vraag, Zaterdag of Zondag, is de vraag, of aan het Christendom het recht toegekend zal worden, alle levensverhoudingen te beheerschen. Een verplaatsing van den Sabbat op den Zondag beteekent onderwerping aan het Christendom, de erkenning van het recht des Christendoms op de wereldheerschappij. Het conflict, Sabbat of Zondag, is de vraag: „Mag het Christendom allen menschen zijn rustdagen opleggen of heeft het Jodendom het recht, ook voor de zijnen een plaats op te eischen. En hier kan van toegeven geen sprake zijn”. Een ander reformleider, LUDWIG PHILIPSON, drukt zich als volgt uit: „De geheele historie spreekt tegen het verzetten van den Sabbat op Zondag. Christendom en Islam hebben hun rustdag op Zondag en Vrijdag vastgesteld, om zich van het Jodendom onafhankelijk te maken en de banden met de moederreligie te verbreken. En het Jodendom zou zijn zelfstandigheid prijsgeven en zeggen: „Wij zullen de dagen vieren, die gij viert!”. De opportunistische reform kant zich evenwel niet tegen plechtige godsdienstoefeningen op Zondag, vooral met het oog op hen, die wegens hun beroepsbezigheden den traditioneelen Sabbatdienst niet kunnen bijwonen, mits deze laatste zijn wijding behoudt.

In de praktijk gaan oportunisme en orthodoxie, trots de gedeeltelijke theoretische overeenstemming, ver uit elkander. De Sabbat is uitsluitend een dag van wijding, zoo meent het oportunisme, rust is geen essentieel element, doch slechts middel om wijding mogelijk te maken

Van het rustvoorschrift blijft dan ook weinig over. De Sabbat wordt uitsluitend een dag van wijding... voor zoover de strijd om het bestaan zich niet ertegen verzet. De viering van den Sabbat bestaat in: feestelijke stemming in den familiekring, het bezoeken der godsdienstoefening, onthouding van de beroepsbezigheden, behalve van hetgeen voor het levensonderhoud noodzakelijk is. De bediende, de ambtenaar mogen hun dagtaak verrichten, mits ze hun vrije uren in een gewijde stemming doorbrengen. Wij vreezen — deze opmerking zij ons veroorloofd — dat de reform hier haar aanhangers voor een zeer moeilijke beslissing stelt; zal menigeen zich bij de beoordeeling, of een verrichting al dan niet noodzakelijk is tot levensonderhoud, niet laten leiden door de mate van het materieel gewin, dat de daad hem zal brengen? De reform heeft gebroken met de casuïstiek des Talmuds; zij heeft deze vervangen door een andere, een casuïstiek intusschen, waarbij de direct belanghebbende zelf de beslissing in handen heeft.

Gaan we over tot de spijswetten. Het orthodoxe Jodendom denkt hierover aldus: God, de Eigenaar der natuur heeft den mensch veroorloofd, van Zijn schepping gebruik te maken. Hij heeft het gebruik aan eenige voorwaarden gebonden en de mensch kan den Schepper niet beter zijn dankbaarheid toonen, dan zich aan de voorwaarden te onderwerpen. Vooral ook, waar die beperkingen den gebruiker slechts tot heil strekken. Gij zult uw ziel niet afschuwelijk maken door het genot van verboden spijzen, luidt het ongeveer in de Thora. Er is, zoo interpreteert het orthodoxe Jodendom deze woorden, een verband tusschen de capaciteit der ziel en die van het lichaam, dat de ziel tot woning dient. Hangt de gesteldheid van het lichaam in grooten mate af van het voedsel, waaruit het zijn kracht moet putten, de ziel zal niet minder den invloed ervan ondervinden. Is dit voedsel geschikt voor het lichaam, dan zal het ook heilzaam zijn voor de ziel en wat nadeelig is voor het lichaam, zal ook op de

ziel een noodlottige uitwerking hebben. Wij kunnen dit b.v. waarnemen bij den alcohol, even verderfelijk voor lichaam als voor ziel. Zoo zijn er meer spijzen, die lichaam en ziel of een van beide in hun functies belemmeren, al zijn de gevolgen niet overal zoo dadelijk en duidelijk merkbaar. God alleen, de Schepper der levende en levenlooze natuur, weet, welken invloed het eene organisme op het andere oefent; daarom onthoudt het orthodoxe Jodendom zich gaarne van hetgeen Gods woord een „afschuw voor de ziel” noemt. Het reform-Jodendom beschouwt deze zaken geheel anders. De spijswetten behooren tot de „voorbijgaande vormen” van het godsdienstleven; een algemeen-religieusen ondergrond is niet erin te vinden. „Religie van de maag”, „bijge-loof”, noemt de reform ze. „Ieder, die het wezen der religie begrijpt”, aldus A. GEIGER, „moet toegeven, dat het hoogst treurig zou zijn, als de maag tot zetel van het godsdienstleven gemaakt werd; de religie moet zich van de keuken losmaken; de verbroedering der menschen, het ideaal des Jodendoms, kan niet bereikt worden, als spijzen en vaatwerken het onderscheidende sibbolet tusschen de belijders der verschillende religies moeten blijven”. HOLDHEIM acht de afschaffing der spijswetten hoogst wenschelijk; oorspronkelijk voor de priesters ingesteld, zoo meent hij, zijn zij door de Phari-seeërs, die het geheele volk met priesterlijke heiligheid wilden omringen, overgenomen. Het begrip „priesterlijke heiligheid” bestaat in den zin van den Talmud niet meer voor ons. Bovendien belemmeren zij den Jood in het maatschappelijk leven en doen zij de verschillen tusschen Joden en niet-Joden voortduren. De Amerikaansche radicalen staan op hetzelfde standpunt blijkens hun beginselverklaring van 1885: „Wij achten de spijswetten enz. te zijn ontstaan in tijden en onder den invloed van denkbeelden, geheel vreemd aan de onze. Zij hebben niet meer de kracht, den modernen Jood met priesterlijke heiligheid te vervullen; het vast-

houden eraan is meer geschikt, de moderne geestelijke verheffing tegen te houden dan te bevorderen". De Richtlijnen spreken niet over de spijswetten; ofschoon dus blijkbaar in de spijswetten geen middel tot godsdienstige heiliging ziende, duchten zij de gevaren door het radicalisme gevreesd, toch ook niet. Een meer positief standpunt neemt REV. MORRIS JOSEPH in. Deze Engelsche reformleider wenscht de scheiding tusschen de geoorloofde en de ongeoorloofde dieren, zooals deze in den Pentateuch voorkomt, te behouden, doch de in de Thora niet duidelijk genoemde voorschriften, als b.v. de scheiding tusschen vleesch- en melk-spijzen, te doen vervallen, ook met het oog op het verkeer tusschen Joden en niet-Joden. Overigens ziet M. JOSEPH in de spijswet een religieuze factor, hij acht ze nuttig met het oog op de zelfbeperking en zelfverloochening. C. G. MONTEFIORE denkt eveneens milder over de spijswetten dan de vroegere hervormers. „De zelfbeperking", zoo zegt hij, o.a. „die in de spijswetten opgesloten ligt, kan niet anders dan nuttig werken. Wij houden hierdoor voortdurend in de gedachten, dat wij een gewijde broederschap vormen, dat ons ideaal is heiligheid. We verbinden ons hierdoor met het verleden en met onze broeders over de gansche wereld. Zulk een zelfbeperking strekt tot levensheiliging; ze brengt de religie in de sfeer van het alledaagsche, of liever, ze verheft het wereldsche tot de sfeer van het religieuze. Gods heerlijkheid doordringt zelfs ons voedsel, zij heiligt onze spijzen. Zijn er dus onder ons, die de Mozaïsche spijswetten voor zich willen aannemen, laat hen dan volstrekt zoo handelen, hun kan geen verwijt treffen". Waar GEIGER en HOLDHEIM c.s. de spijswetten als maagreligie of bijgeloof of belemmering in het maatschappelijk verkeer of zelfs als beletsel voor de vervulling van Israëls zending brandmerkten, mag het orthodoxe Jodendom het op zijn debetzijde plaatsen, dat een nieuwer geslacht hervormers een element van levens-

heiliging in de spijswet aanwezig vindt. De orthodoxie geeft grif toe, dat door de spijswet het intiem verkeer tusschen Joden en niet-Joden moeilijk wordt; dat daardoor echter Israël in zijn missie belemmerd wordt, ontkent het ten sterkste. De tijd van algemeene Gods-kennis, waarin alle volkeren immers ook de spijswet zullen aanvaarden, kan niet nader gebracht worden, doordat Israël haar ten gerieve van het gezellig verkeer verloochent. En de liberale Jood, die dit doet, toont meer prijs te stellen op den omgang met andersdenkenden dan op dien met zijn orthodoxen geloofsbroeder.

Tot slot nog een woord over de besnijdenis. Wij hebben reeds vroeger uiteengezet, welke beteekenis het orthodoxe Jodendom aan dit instituut hecht. De radicale reform voert ook tegen deze instelling strijd. „De besnijdenis”, zegt HOLDHEIM, „was in het Jodendom een teeken van het priesterlijk-nationale en niet van het universeel-religieuze verbond; niet door de besnijdenis, maar door de geboorte wordt men Jood en de besnijdenis is geen wezenlijk vereischte; de Joodsche vader, die zijn kind niet laat besnijden en het kind zelf zijn volwaardige Joden”. En elders: „Ik ben een principieel tegenstander der besnijdenis en verklaar iederen Jood van zijn verplichting in dezen ontslagen”. GEIGER, anders geen bewonderaar van HOLDHEIMS radicalisme, is het hier met hem eens. In een brief van 1845 schrijft hij aan L. ZUNZ o.m.: „De heiligende idee, die deze handeling in vroeger dagen met een zekere wijding omgaf, heeft voor ons geen beteekenis meer... Het mannelijk kind eener Joodsche moeder is, niet minder dan het vrouwelijk, ook onbesneden als lid der Joodsche gemeenschap te beschouwen”. Ter vervanging van de besnijdenis achtte hij een nieuwe ceremonie ter invoering van het kind in de Joodsche gemeenschap gewenscht. Het radicalisme heeft evenwel op dit punt nog niet veel aanhangers verworven; zelfs de ultra-radicale Amerikaansche reform, die zich op de rabbijnencon-

ferentie te Philadelphia in 1869 volkomen bij GEIGERS meening aansloot, is nog niet verder gegaan, dan onbesnedenen als proselyten aan te nemen. De Deutsche reform, die GEIGER als haar geestelijken vader erkent, verklaart niettemin: „De besnijdenis blijft een geheiligde instelling”. Haar woordvoerder, Dr. FREUDENTHAL spreekt aldus: „De besnijdenis moet behouden blijven, omdat zij, al maakt reeds de geboorte het kind tot Jood, toch een zoowel ideëel als historisch hoogst geheiligd en eeuwig symbool des Jodendoms vormt”.

IV. Slotbeschouwing

De lezer, die ons tot dusver in onze zoo objectief mogelijk gehouden uiteenzettingen heeft willen volgen, veroorlove ons tot slot een antwoord op de vraag: Hoe moet het oordeel van het orthodoxe Jodendom over de beide reformrichtingen luiden? Naar onze meening niet gelijk over beide. De radicale richting, die uit beginsel het Jodendom van al het Joodsche ontdoet, die breekt met de historische overleveringen van tientallen eeuwen, kan niet meer op den naam Jodendom aanspraak maken. Een religie, die tot inhoud heeft, het geloof in één God en de algemeene zedewet, is een nieuwe godsdienst en geen Jodendom. Het is dus volkomen verklaarbaar, dat in Amerika, waar de reform een ultra-radicaal karakter vertoont, de orthodoxe rabbijnen huwelijken tusschen orthodoxe en reform-Joden verbieden. Ten opzichte van de opportunistische reform staat de zaak eenigszins anders. We beschouwen haar als Jodendom, wel op den verkeerden weg, maar toch nog Jodendom. Welzeker, haar qualificatie van de Thorawetten als voorbijgaande vormen, die naar de behoefte van den tijd gewijzigd moeten worden, is naar de orthodoxe opvatting weinig minder dan blasphemie en kan leiden tot de grootst mogelijke willekeur in het godsdienstleven, kan zelfs de afglijding van vele harer aanhangers veroorzaken naar het door haar met energie bestreden radicalisme,

doch ze heeft in ieder geval historischen zin, ze wil in samenhang blijven met het verleden, ze erkent den heiligenden invloed van het orthodox-Joodsche godsdienstleven en acht het een voorrecht voor den Jood, indien hij aan de traditioneele praktijk getrouw kan blijven. Bovendien, het oportunisme is nu eenmaal veranderlijk van natuur; wat het vandaag veroordeelt, kan het morgen onder veranderde omstandigheden aanprijzen en zoo achten we het niet onmogelijk, dat het oportunisme of ten minste een goed deel der opportunisten zich eens weder onder de banier der orthodoxie zal scharen. Waarop we deze mogelijkheid gronden? Twee factoren zijn het, die veel tot het ontstaan van het oportunisme hebben bijgedragen: de toepassing van de historische kritiek op de H. S. als geestelijke, de moeilijkheid om in de moderne maatschappij als wetgetrouw Jood vooruit te komen als materiele factor. Het rijk der historische kritiek zal echter niet eeuwig duren. Het orthodoxe Jodendom beschouwt den tijd van de heerschappij der historische kritiek — om in reformtaal te spreken — als een phase in de geschiedenis. Eenmaal zullen de reformmannen, die nu nog in de strikken der historische kritiek gevangen zijn, zich weder daaruit bevrijden en zich laten voorlichten door de groote orthodoxe Bijbelgeleerden als HIRSCH en HOFFMANN. Zij zullen erkennen, dat een religieus systeem niet mag opgebouwd of afgebroken worden op grond van de resultaten eener wetenschap van hypothesen, die heden verschijnen en morgen verdwijnen. En wat de eischen van het leven betreft; ten slotte zullen ook de reformleiders moeten toegeven, dat het religieus-ongeoorloofde nooit geoorloofd, het heilige nooit ongewijd kan worden, omdat de maatschappelijke toestanden het vorderen. Zij zullen moeten erkennen, dat het een zuiverder standpunt is hen, die afwijken, flinkweg onder het oog te brengen, dat ze verkeerd handelen, dan de afwijkingen door hun sanctie te dekken. Vooral als

de volgelingen — want het is nu eenmaal de gewoonte van wie den vinger krijgt, dat hij de geheele hand wil nemen — met het oog op de eischen van het leven steeds meer concessies vragen. We verwachten daarom, dat de reformleiders, aan wier goede trouw en aanhankelijkheid aan het Jodendom men niet behoeft te twijfelen, eindelijk weer zullen beseffen, dat het Jodendom alleen te vinden is onder de vleugelen der orthodoxie. Het orthodoxe Jodendom moge dit zijnerzijds bevorderen door voortdurend voor zijn goed recht op te komen en in woord en schrift zijn opvattingen te verdedigen. De taak der orthodoxie is het voorshands, binnen het Jodendom haar leeringen te propageeren, den kinderen van joodschen huize eerbied voor haar beginselen in te boezemen, te streven naar verwijdering van de beletselen, die de orthodoxe Jood bij de uitoefening van zijn godsdienst ondervindt. Ter vervulling van deze taak streve zij, of ga ze voort te streven naar de vorming van een wetenschappelijk goed onderlegden, onafhankelijken leerarenstand; bijeenbrenging van fondsen voor onderwijsbelangen; erkenning van het godsdienstonderwijs als gelijkwaardig aan de andere leervakken; gelijkstelling door den Staat van de Israëlietische godsdienstgemeenschap met de overige kerkgenootschappen; leering van het volk door godsdienstvoordrachten; goed geregeld geestelijk huisbezoek; versterking van het Joodsch gemeenschapsleven; onderlingen socialen steun; stichting van handels- en nijverheidsondernemingen op Joodsch-religieusen basis. Als het orthodoxe Jodendom zich naar binnen en naar buiten sterkt, dan zal de behoefte aan naar zijn meening ongeoorloofde hervormingen niet gemakkelijk opkomen en waar de reform bestaat, zal zij weer in den schoot van het oude Jodendom terugkeeren. Wij zullen dan weer beleven de tijden van weleer en met recht kunnen zeggen: „En wie is gelijk Uw volk Israël, een eenig volk op de aarde”.

Pater H. Ermann S.J., De Jezuïeten-orde. f 0.45
 M. Lindenborn, Het Reform-Katholicisme. f 0.45
 Prof. E. F. Kruyf, Het Anglo-Katholicisme. f 0.45
 Pastoor J. H. Berends, De Oud-Katholieken. f 0.45
 O. Schrieke, De Los-van-Rome-beweging. f 0.45

II. De Grieksche Kerk

J. Quast Hzn., De Grieksche Kerk. f 0.45
 Dr. J. P. de Bie, De Orthodoxe Kerk in Rusland. f 0.45
 Prof. S. D. van Veen, De Orthodoxe Kerk in Turkije en de Balkanstaten. f 0.45
 Prof. S. D. van Veen, Het Stundisme. f 0.45

III. Het Protestantisme

Prof. H. M. v. Nes, Het Protestantisme. f 0.45
 H. H. Barger, De Nederlandsch-Hervormde Kerk in haar tegenwoordigen toestand. f 0.45

B. Het Jodendom en de Synagoge

Opperrabbijn L. Wagenaar, Het Jodendom.

Opperrabbijn L. Wagenaar, De Talmud. f 0.45
 Het Reform-Jodendom. f 0.45

f 0.45
 Mr. Isidore Hen, Het Zionisme. f 0.45
 Opperrabbijn L. Wagenaar, Joodsche Ceremoniën. f 0.45

C. Verschillende Geestesstroomingen

S. K. Bakker, Het Christen-Socialisme. f 0.45
 A. Klaver, De Religieus-Humanitaire Strooming. f 0.45
 M. Beversluys, Spiritualisme en Spiritisme. f 0.45
 Ch. W. Penrose, Het „Mormonisme”. f 0.45

F. C. Fleischer, De Doopsgezinden. f 0.45
 N. v. Beek, Het Baptisme in Nederland. f 0.45
 G. Veldhuysen Sr., De Zevendedagsbaptisten. f 0.45
 E. A. Kleinschmidt, De Broedergemeente. f 0.45
 P. H. Hugenholtz Jr., Vrije Gemeenten. f 0.45
 M. Mooy, De Bond van Vrije Evangelische Gemeenten. f 0.45
 L. W. Bakhuizen v. d. Brink, De Evangelische Alliantie. f 0.45
 Prof. H. M. v. Nes, De Protestantsche Zending. f 0.45
 Dr. L. Heldring, Inwendige Zending. f 0.45
 S. L. Veenstra, Het Leger des Heils. f 0.45
 C. A. Stellwag, De Adventisten. f 0.45
 J. M. Valetton, Het Methodisme. f 0.45
 J. M. Valetton, Het „Irvingisme”. f 0.45
 J. N. Voorhoeve, Het Zoogenaamd „Darbisme”. f 0.45
 Mevr. Nieuwburg-Wood, De Kwakers. f 0.45

f 0.45
 Bicknell Young, Christian Science. f 0.45
 G. Barger, De „Swedenborgianen”. f 0.45
 Jos. H. Fussell, De Theosophische Beweging.
 Dr. Louis A. Bähler, Het Boeddhisme in Europa.
 Mr. J. H. Carpenter Alting, De Vrijmetselarij. f 0.45

De inteekening is opengesteld op:

Groote Dogmatici

DOOR Dr. A. H. DE HARTOG

Per serie van 6 nrs. (bij inteek.) f 2.—.

Afz. nrs. f 0.45

I. Luther. — II. Zwingli. — III. Calvijn.
IV. Schleiermacher. — V. Ritschl. — VI. Strauss.

Dr. DE HARTOG omschrijft dit werk aldus: „Geen levensschetsen (die men gemakkelijk elders vinden kan) bieden wij hier, maar een karakteristiek van de grondgedachten der groote dogmatici. No. 1—3 zijn reeds verschenen.

Dr. W. J. AALDERS

Groote Mystieken

2 bundels à f 2.50 gebonden

Elk deel in 6 losse stukken f 2.—

Ie bundel: Augustinus. — Ps. Dionysius Areopagita. — Bernard van Clairvaux. — Eckehart. — Tauler. — Ruusbroec.

Ile bundel: Giordano Bruno. — Santa Teresa. — Jacob Böhme. — Mad. de la Mothe-Guyon. — Tersteegen. — Novalis.

Mannen en Vrouwen van Beteekenis

Per serie van 6 nrs. (bij inteek.) f 2.—;

afz. nrs. f 0.45

In deze nieuwe reeks zijn zoo juist verschenen:

Mr. I. A. LEVY, door Prof. Mr. J. DOMELA NIEUWENHUYNS;
KEIZER WILHELM, door H. S. M. VAN WICKEVOORT
CROMMELIN; Dr. H. P. BERLAGE, door T. LANDRÉ.